श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितः

श्री गीतातात्पर्यनिर्णयः

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ समस्तगुणसम्पूर्णं सर्वदोषविवर्जितम् । नारायणं नमस्कृत्य गीतातात्पर्यमुच्यते ॥ 'शास्त्रेषु भारतं सारं तत्र नामसहस्रकं । वैष्णवं कृष्णगीता च तज्ज्ञानान्मुच्यतेऽञ्जसा । न भारतसमं शास्त्रं कुत एवानयोः समम् । भारतं सर्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा । देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्ऋषिभिश्च समन्वितैः । व्यासस्यैवाज्ञया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम् । महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते । स्वयं नारायणो देवैर्ब्रह्मरुद्रेन्द्रपूर्वकैः । अर्थितो व्यासतां प्राप्य केवलं तत्त्वनिर्णयम् । चकार पञ्चमं वेदं महाभारतसंज्ञितमि'ति ब्रह्माण्डे । तत्र साक्षादिन्द्रावतारमुत्तमाधिकारिणमात्मनः प्रियतममर्जुनं क्षत्रियाणां विशेषतोऽपि परमधर्मं नारायणद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहं बन्धुस्नेहादधर्मत्वेनाशङ्क्य ततो निवृत्तप्रायं स्वविहितवृत्त्या भक्त्या भगवदाराधनमेव परमो धर्मस्तद्विरुद्धः सर्वोऽप्यधर्मो भगवदधीनत्वात्सर्वस्येति बोधयति भगवान्नारायणः । सर्वं चैतदत्रैवावगम्यते । 'अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि । ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसी'त्यादिना युद्धस्य स्वधर्मत्वम् । 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः । श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः । सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः । इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् । मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे। सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच'-इत्यादिना स्वधर्मेणैव भगवदाराधनस्यैव कर्तव्यत्वं तदन्यस्य त्याज्यत्वं च। 'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया। शक्य एवं विधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा। भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोऽर्जुन। ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपे'त्यादिना विष्णुभक्तेरेव सर्वसाधनोत्तमत्वं परोक्षापरोक्षज्ञानयोर्ज्ञानिनोऽपि मोक्षस्य तदधीनत्वं च। 'मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः। निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डवे'त्यादिना भक्तस्यापि तत्कर्म विकर्मत्यागश्च। 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतमि'त्यादिना ज्ञानिनोऽपि भगवत्कर्म। 'सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम। देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः। इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम्। दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता। मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव। महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः। भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्। (दर्शयात्मानमव्ययं) दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरमि'त्यादिनाऽर्जुनस्योत्तमाधिकारित्वमपरोक्षज्ञानित्वं च। 'न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः। अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः। यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्। असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते। बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः। महर्षयः सप्त पूर्वे। एतां विभूतिं योगं च। अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते। इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः। तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः। नाशयामि। तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्। भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्। सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति। ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं

SGDF
Sri Gurgeshwari Digital Foundation

वक्ष्याम्यशेषतः। यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते। अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा। मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय। मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव। इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे। ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्। राजविद्या राजगुह्यम्। मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना। मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः। भूतभृन्न च भूतस्थः। न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः। परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम्। मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्। सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत। ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च। शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च। द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः। यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः। यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्। स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत। इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ। एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत। न मे पार्थाऽस्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन। नानवाप्तमवाप्तव्यमि'त्यादिना सर्वस्माद्भगवतो भेदः सर्वस्य तदधीनत्वं, तस्यानन्याधीनत्वं, सर्वोत्तमत्वं, सर्वगुणपूर्णत्वं, सर्वशास्त्राणां तत्परत्वं, तथा तज्ज्ञानादेव मोक्ष इत्यादि। 'अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्ध्यः स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता'। 'पश्यन्नपीममात्मानं कुर्यात्कर्माविचारयन्। यदात्मनः सुनियतमानन्दोत्कर्षमाप्नुयात्। भक्त्या प्रसन्नः परमो दद्याज्ज्ञानमनाकुलम्। भक्तिं च भूयसीं ताभ्यां प्रसन्नो दर्शनं व्रजेत्। ततोऽपि भूयसीं भक्तिं दद्यात्ताभ्यां विमोचयेत्। मुक्तोऽपि तद्वशो नित्यं भूयो भक्तिसमन्वितः।

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

साध्यानन्दस्वरूपैव भक्तिर्नैवात्र साधनम् । ब्रह्मरुद्ररमादिभ्योऽप्युत्तमत्वं स्वतन्त्रताम् । सर्वस्य तदधीनत्वं सर्वसद्गुणपूर्णताम् । निर्दोषत्वं च विज्ञाय विष्णोस्तत्राखिलाधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तः सर्वोपायोत्तमोत्तमः । तेनैव मोक्षो नान्येन दृष्ट्यादिस्तस्य साधनम् । अधमाधिकारिणो मर्त्या मुक्तावृष्यादिकाः समाः । अधिकार्युत्तमा देवाः प्राणस्तत्रोत्तमोत्तमः । नैव देवपदं प्राप्ता ब्रह्मदर्शनवर्जिताः । तिरोहितं तथाप्येते शृण्वन्ति क्रीडयाऽथवा । बहुवारतदभ्यासात्तिरोभावोऽपि नो भवेत् । यथा व्यासानुशिष्टानां देवानां क्षत्रजन्मनाम् । पार्थानामतिरोधानं ज्ञानं सुस्थिरतां गतम्’। ‘अस्य देवस्य मीढुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः । विदेहि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विना वि रावत्’। ‘एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः’। ‘स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत्तत एते व्यजायन्त विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्रा’ इति । ‘एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः’। ‘वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः’। ‘यं यं कामयते विष्णुस्तं ब्रह्माणं च शङ्करम् । शक्रं सूर्यं यमं स्कन्दं कुर्यात्कर्ताऽस्य न क्वचित्’। ‘सर्वोत्कर्षे देवदेवस्य विष्णोर्महातात्पर्यं नैव चान्यत्र सत्यम् । अवान्तरं तत्परत्वं तदन्यत्सर्वागमानां पुरुषार्थस्ततोऽत’ इति पैङ्गिश्रुतिः । ‘परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति’। ‘अनन्तगुणमाहात्म्यो निर्दोषो भगवान्हरिः । न समो वाऽधिको वाऽपि विद्यते तस्य कश्चन’। ‘नासीन्न च भविष्यो वा परतः स्वत एव चे’त्यादि श्रुतेश्च । ‘यस्त्वात्मरतिरेव स्यादि’त्यादि तु मुक्तविषयं । ‘यस्त्वेवात्मरतो मुक्तः कार्यं तस्यैव नास्ति हि । तस्मात्कुर्वीत कर्माणीत्याह कृष्णोऽर्जुनं स्मयन्नि’ति च स्कान्दे । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानामित्यादि तु बाह्यकर्मसङ्कोचापेक्षया । ‘न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः । एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च। कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्' । 'ज्ञानी च कर्माणि सदोदितानि कुर्यादकामः सततं भवेत। न सर्वकर्मणां त्यागः कस्यचिद्भवति क्वचित्। त्यागिनो यतयोऽपि स्युः सङ्कोचाद्बाह्यकर्मणामि'त्यादि। 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्वदर्शिन'इत्यादि चोत्पन्नज्ञानतिरोभावनिवृत्त्यर्थम् ॥ (इत्युपोद्घातः)

प्रकर्षेण जानन्तीति प्रज्ञाः तदवादः प्रज्ञावादः। प्राज्ञमतविरुद्धवादं वदसि। कथं ?। गतासून् ॥११॥ बन्धुस्नेहाद्धि त्वया स्वधर्मनिवृत्तिः क्रियते । तत्र देहनाशभयात्किं वा चेतननाशभयात् ?। देहस्य सर्वथा विनाशित्वान्न तत्र भये प्रयोजनम् । न च चेतननाशभयात्। तस्याविनाशित्वादेव। न तावत्परमचेतनस्य मम नाशोऽस्ति। एवमेव तवान्येषां च। 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामानि'त्यादिश्रुतेः। 'स्वदेहयोगविगमौ नाम जन्ममृती पुरा। इष्येते ह्येव जीवस्य मुक्तेर्न तु हरेः क्वचिदि'ति स्कान्दे। ईश्वरस्यापि युद्धगतत्वान्मोहात्तस्याप्युभयविधानित्यत्वशङ्काप्राप्तौ तदपि निवार्यते। न त्वेवाहमिति। यद्यप्येषा शङ्काऽर्जुनस्य नास्ति तथापि प्राप्तलोकोपकारार्थं भगवता निवार्यते। एकान्ते कथयन्नपि व्यासरूपेण तदेव लोके प्रकाशयिष्यति हि ॥१२॥ मम स्वकीयदेहान्तरप्राप्तिरपि नास्तीति दर्शयितुं देहिन इति विशेषणं। भवदादीनां सा भविष्यतीत्यपि शोको न कर्तव्यः। देहस्येदानीमप्यन्यथात्वदर्शनात् ॥१३॥ तददर्शनादिनिमित्तं सोढव्यमित्याह। मात्रास्पर्शा इति। विषयसम्बन्धाः ॥ १४ ॥ फलमाह। यं हीति। न केवलमव्यथामात्रेणामृतत्वं किन्तु पुरुषम्। 'पुरु ब्रह्म गुणाधिक्यात्तज्ज्ञानात्पुरुषः स्मृत' इति प्रवृत्ते। पुरु सरणात्पुरुष इत्यर्थः॥ १५ ॥ न च युद्धात्परलोकदुःखमिति शोकः।

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

असत्कर्मणः सकाशाद्भावो नास्ति सत्कर्मणः सकाशादभावो नास्तीति नियतत्वात्। 'सद्भाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते सुखवाचकाः। अभाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते दुःखवाचका' इति शब्दनिर्णये। 'सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते। प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यत' इति वक्ष्यमाणत्वात्। 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेदि'-त्यादेश्च। अन्तो निर्णयः। न चाविद्यामानविद्यमानयोरुत्पत्तिनाशनिषेधकोऽयं श्लोकः। प्रत्यक्षविरोधात्। सन्निति व्यवह्रीयमाणमेव पदार्थस्वरूपमुत्पत्तेः प्राङ्नाशोत्तरं च नास्तीति सर्वलोको व्यवहरति। न च विपर्यये किञ्चिन्मानम्। इदं तु वाक्यमन्यथासिद्धम्। 'आद्यन्तयोः सर्वकार्यमसदेवेति निश्चितम्। यद्यसन्न विशेषोऽत्र जायते कोऽत्र जायते। व्यक्तावपि समं ह्येतदनवस्थाऽन्यथा भवेत्। एवं नाशेपि बोद्धव्यमतो सन्नेव जायते। तथाप्यभेदानुभवात्कार्यकारणयोः सदा। भेदस्य चाविशेषेण देहोऽगात्क्षितितामिति। व्यवहारो भवेद्यस्माद्बल्येवानुभवः सदे'ति ब्रह्मतर्के। न च सदसद्विलक्षणं किञ्चिदस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम्। न चासतः ख्यात्ययोगात्सतो बाधायोगादुभयविलक्षणं भ्रान्तिविषयम्। असतः ख्यात्ययोगादितिवदतोऽसतः ख्यातिरभून्न वा। यदि नाभून्न तत्ख्यातिनिराकरणम्। यद्यभूत्तथापि। न चासतोऽसत्वेन भ्रान्तौ सत्वेन च ख्यातिर्नास्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम्। असद्व्यवहारलोपप्रसङ्गाच्च। यदविद्यमानं रूपं तस्य सत्त्वेन प्रतीतेरेव भ्रान्तित्वाच्च। अनिर्वचनीयत्वपक्षेऽपि सदिदं रजतमित्यविद्यमानसत्त्वप्रतीतिं विना न हि भ्रान्तित्वम्। भ्रान्तिसत्त्वाङ्गीकारेऽप्यभ्रान्तं सदिदं रजतमित्यविद्यमानसत्वप्रतीतौ हि प्रवर्तते। तस्मादुभयविलक्षणं न किञ्चित्। 'विश्वं सत्यं'। 'यच्चिकेत सत्यमित्'। 'कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्य' इत्यादि श्रुतेश्च॥१६॥ यद्यपि नित्यत्वं जीवस्याप्यस्ति। तथापि

SGDF
Sri Gurgeshwari Digital Foundation

सर्वप्रकारेणाविनाशित्वं विष्णोरेवेति तुशब्दः। 'अनित्यत्वं देहहानिर्दुःखप्राप्तिरपूर्णता। नाशश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तदभावो हरेः सदा। तदन्येषां तु सर्वेषां नाशाः केचिद्भवन्ति ही'ति महावाराहे। 'देशतः कालतश्चैव गुणतश्च त्रिधा ततिः। सा समस्ता हरेरेव नह्यन्ये पूर्णसद्गुणा' इति परमश्रुतिः ॥१७॥ शरीरिणां तु देहहान्यादिनाशो विद्यत एव। 'येन सर्वमिदं ततमि'ति तस्यैव लक्षणकथनात्। न जीवानां देशतो गुणतश्च पूर्णता। अनिच्छया देहहान्यादेरेव दुःखावाप्तिः सिद्धा तस्मादनाशिनोऽप्रमेयस्य विष्णोः पूजार्थं युध्यस्व। तत्प्रसादाधीनत्वाद्दुःखनिवृत्तेः सुखस्य च। 'ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः। तेषामहं समुद्धर्ते'त्यादेः। जीवपक्षे नित्यस्योक्ता इत्युक्तत्वादनाशिन इति पुनरुक्तिः। 'अविनाशिं, येन सर्वमिदं ततमि'त्युक्तस्यैवानाशिनोऽप्रमेयस्येति प्रत्यभिज्ञानाच्च। 'इमे देहा' इतिविशेषणान्नित्यश्चिदानन्दात्मकः स्वरूपभूतो देहो मुक्तानामपि विद्यत इति ज्ञायते। 'न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः। न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः। श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः। सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः। प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चसां परिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनाम्। भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते लसद्विमानावलिभिर्महात्मनां। विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिः सविद्युदभ्रावलिभिर्यथा नभ' इति हि भागवते। 'चिदानन्दशरीरेण सर्वे मुक्ता यथा हरिः। भुञ्जते कामतो भोगांस्तदन्तर्बहिरेव चे'ति परमश्रुतिः।

न च जीवेश्वरैक्यं मुक्तावपि। 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च'। 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्। सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

ब्रह्मणा विपश्चिता'। 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य। इमाँ-ल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन्। एतत्सामगायन्नास्ते'। 'सर्वे नन्दन्ति यशसा गतेन सभासाहेन सख्या सखायः। किल्बिषस्पृत्पितुषणि-र्ह्येषामरं हितो भवति वाजिनाय'। 'ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु। ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः'। 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभि-निष्पद्यते स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाणः'। 'तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति'। 'मुक्ताः प्राप्य परं विष्णुं तद्देहं संश्रिता अपि। तारतम्येन तिष्ठन्ति गुणैरानन्दपूर्वकैः। भूपा मनुष्यगन्धर्वा देवाः पितर एव च। आजानेयाः कर्मदेवास्तत्त्वदेवाः पुरन्दरः। शिवो विरिञ्चि इत्येते क्रमाच्छतगुणोत्तराः। मुक्तावपि तदन्ये ये भूपाच्छतगुणावराः। न समो ब्रह्मणः कश्चिन्मुक्तावपि कथञ्चन। ततः सहस्रगुणिता श्रीस्ततः परमो हरिः। अनन्तगुणि-तत्वेन तत्समः परमोऽपि न'। 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः। कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधी'-त्यादि मोक्षानन्तरमपि भेदवचनेभ्यः। न च 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा-भूत्तत्केन कं पश्येत्'। 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति'। 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते'। 'अविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीय-मस्ति। ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्'। 'परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति'। 'तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्या'दि श्रुतिविरोधः। 'संज्ञानाशो यदि भवेत्किं मुक्त्या नः प्रयोजनम्। मोहं मां प्रापयामास भवानत्रेति चोदितः। याज्ञवल्क्यः प्रियामाह नाहं मोहं ब्रवीमि ते। भूतजज्ञानलोपः स्यान्निजं ज्ञानं न लुप्यते। न च ज्ञेयविनाशः स्यादात्मनाशः कुतः पुनः। स्वभावतः पराद्विष्णोर्विश्वं भिन्नमपि स्फुटम्। अस्वातन्त्र्या-द्भिन्नमिव स्थितमेव यदेदृशम्। तदा घ्राणादिभोगः स्यात्स्वरूपज्ञान-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

शक्तितः। तदात्मानुभवोऽपि स्यादीश्वरज्ञानमेव च। यदाऽन्यं न विजानाति नात्मानं नेश्वरं तथा। पुरुषार्थता कुतस्तु स्यात्तदभावाय को यतेत। तस्मात्स्वभावज्ञानेन भिन्ना विष्णुसमीपगाः। भुञ्जते सर्वभोगांश्च मुक्तिरेषा न चान्यथा। यन्न पश्येत्परो विष्णुर्द्वितीयत्वेन स स्वतः। तद्द्वितीयं न भवति प्रादुर्भावात्मकं वपुः। प्रधानपुरुषादन्यद्यत्तस्माद्भिन्नमीश्वरः। विभक्तत्वेन नियतं यस्मात्पश्यति सर्वदा। पश्यन्नेव यतो विष्णुस्तदभेदं न पश्यति। चेतनाचेतनस्यास्य नाभेदोऽस्ति ततोऽमुना। न हि ज्ञानविलोपोऽस्ति सर्वज्ञस्य परेशितुः। ब्रह्माणि जीवाः सर्वेऽपि परब्रह्माणि मुक्तिगाः। प्रकृतिः परमं ब्रह्म परमं महदच्युतः। नैव मुक्ता न प्रकृतिः क्वापि तद्विष्णुवैभवम्। प्राप्नुवन्त्यपि तज्ज्ञानान्निजं ब्रह्मत्वमाप्यते। यद्यस्य परमेशित्वं तदा स्याद्दुःखिता कुतः। दुःखी चेत्कुत ईशत्वमनीशो ह्येव दुःखभाक्। कुतः सर्वविदोऽज्ञत्वं क्व भ्रमोऽप्यज्ञतां विना। तस्मान्नैवेश्वरो जीवस्तत्प्रसादात्तु मुच्यते। अहेयत्वादहंनामा भगवान्हरिरव्ययः। ब्रह्मासौ गुणपूर्णत्वादस्म्यसावसनान्मितेः। असनादसिनामाऽसौ तेजस्त्वात्त्वमितीरितः। सर्वैः क्रियापदैश्चैवं सर्वैर्द्रव्यपदैरपि। सर्वैर्गुणपदैश्चैव वाच्य एको हरिः स्वयम्। युष्मत्पदैः प्रातियोग्यात्तद्युतैश्च क्रियापदैः। अस्मत्पदैरान्तरत्वात्क्रियार्थैश्च तदन्वयैः। परोक्षत्वात्तत्पदैश्च मुख्यवाच्यः स एव तु। सर्वान्वेदानधीत्यैव प्रज्ञाधिक्येन हेतुना। श्वेतकेतुरहङ्कारात्प्रायशो नास्मि मानुषः। देवो वा केशवांशो वा नैषा प्रज्ञाऽन्यथा भवेत्। एवं महत्त्वबुद्ध्यैव दर्पपूर्णोऽभ्यगात्पितुः। सकाशमकृताचारं तं दृष्ट्वा स्तब्धमब्रवत्। पितोवाच कुतः पुत्र स्तब्धता त्वामुपागता। प्रायो नारायणं देवं नैव त्वं पृष्टवानसि। यस्मिञ्ज्ञाते त्वविज्ञातज्ञानादीनां फलं भवेत्। प्राधान्यात्सदृशत्वाच्च तदधीनमिति स्फुटं। तत्सृष्टं चेति विज्ञातं फलवद्धि भवेज्जगत्। स्वातन्त्र्येणास्य

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

विज्ञानं मिथ्याज्ञानमनर्थकृत्। यथाचैवैकमृत्पिण्डज्ञानादेः सदृशत्वतः। मृन्मयं तदकार्यं च ज्ञातं मृदिति वै भवेत्। यथैव मृत्तिकेत्यादि नित्यनामप्रवेदनात्। वाचाऽरब्धमनित्यं तु ज्ञातं तन्मूलमित्यपि। एवं कारणभूतोऽसौ भगवान्पुरुषोत्तमः। प्रधानश्च स्वतन्त्रश्च तन्मूलमखिलं जगत्। तदाधारं विमुक्तौ च तदधीनं सदा स्थितम्। स सूक्ष्मो व्यापकः पूर्णस्तदीयमखिलं जगत्। तस्मात्तदीयस्त्वमसि नैव सोऽसि कथञ्चन। यथा पक्षी च सूत्रं च नानावृक्षरसा अपि। यथा नद्यः समुद्रश्च यथा वृक्षपरावपि। यथा धानाः परश्चैव यथैव लवणोदके। यथा पुरुषदेशौ च यथाऽज्ञज्ञानदावपि। यथा स्तेनापहार्यौ च तथा त्वं च परस्तथा। भिन्नौ स्वभावतो नित्यं नानयोरेकता क्वचित्। एवं भेदोऽखिलस्यापि स्वतन्त्रात्परमेश्वरात्। परतन्त्रं स्वतन्त्रेण कथमैक्यमवाप्नुयात्। स जीवनामा भगवान्प्राणधारणहेतुतः। उपचारेण जीवाख्या संसारिणि निगद्यते। तदधीनमिदं सर्वं नान्याधीनः स ईश्वरः। जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा। जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा। जडभेदो मिथश्चेति प्रपञ्चो भेदपञ्चकः। विष्णोः प्रज्ञामितं यस्माद्द्वैतं न भ्रान्तिकल्पितम्। अद्वैतः परमार्थोऽसौ भगवान्विष्णुरव्ययः। परमत्वं स्वतन्त्रत्वं सर्वशक्तित्वमेव च। सर्वज्ञत्वं परानन्दः सर्वस्य तदधीनता। इत्यादयो गुणा विष्णोर्नैवान्यस्य कथञ्चन। अभावः परमद्वैते सन्त्येव ह्यपराणि तु। विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित्। अद्वैतं ज्ञानिनां पक्षे न तस्माद्विद्यते क्वचिदि'त्यादिश्रुतिभ्योऽर्थान्तरस्यैवावगतत्वात्। एकपिण्डनामधेयेतिशब्दानां वैयर्थ्यं चान्यथा। न चैक विज्ञानेन सर्वविज्ञानं तत्पक्षे। न हि शुक्तिज्ञो रजतज्ञ इति व्यवहारः। नवकृत्वोऽपि भेद एव दृष्टान्तोक्तेश्च। तस्मादतत्त्वमसीत्येवोच्यते। ऐतदात्म्यमित्येतदात्मसम्बन्धि। तत्स्वामिकम्। त्वमपि तदैतदात्म्य-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

मेवासि न सोऽसीति वा। तदिति लिङ्गसाम्यं चात्र। अविद्यमानमेवेश्वरं सृष्ट्यादिकं चाप्राप्तमेवात्मनो भिन्नत्वेन प्रापयित्वा तन्निषेधे कथं श्रुतेरुन्मत्तवाक्यत्वं न स्यात्? । अनुवादोऽपि यदिदं वदन्ति तन्न युज्यत इत्यादिवाक्यं परिहारे विशेषयुक्तिं च विना न दृष्टः। अतिप्रसङ्गश्चान्यथा। अभेदानुवादेन भेदोपदेशः किमिति न स्यात्?। सर्वशाखान्ते भेदोक्तेश्चैतदेव युक्तम्। 'नासंवत्सरवासिने प्रब्रूयात् नाप्रवक्त्र इत्याचार्या आचार्याः'। 'अहं विश्वं भुवनमभ्यभवाम्'। 'अनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ब्रह्मविदो विदुः'। 'नमो विष्णवे महते करोमि'। 'पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितमि'त्यादि। नचेश्वरस्तद्भेदो वा प्रत्यक्षादिसिद्धः। तत्पक्षे त्वैक्यादेरपि मिथ्यात्वात्स्वरूपस्य च सिद्धत्वाद्व्यर्थैव श्रुतिः। लक्षितस्वरूपस्यापि न स्वरूपाद्विशेषः। निर्विशेषत्वोक्तेः। मिथ्याविशेषोक्तौ चाप्रामाण्यं श्रुतेः। मिथ्यात्वं च मिथ्यैव तेषाम्। अतः सत्यत्वं सत्यं स्यात्। उपाधिकृतभेदेऽप्युपाधेर्मिथ्यात्वे त्वप्राप्तमेवोपाधिभेदं प्रापयित्वा पुनर्निषिध्यत इति स एव दोषः। सत्योपाधिपक्षेऽपि हस्तपाद्याद्युपाधिभेदेऽपि भोक्तुरेकत्वदृष्टेरेकेनैवेश्वरेण सर्वोपाधिगतं सुखं दुःखं भुज्येतेत्येवमादयो दोषाः समा एव। अचेतनानामनुभवाभावान्न तत्साम्यम्। अतो जीवेश्वरयोर्भेद एवेति सिद्धम्॥ १८॥

य एनं जीवं वेत्ति हन्तारं स्वातन्त्र्येण। अन्यथा मया हतांस्त्वं जहीत्यादिविरोधः। चेतनं प्रति य एनमिति परमात्मनोऽपि समम्॥ १९॥ जीवेश्वरयोर्नित्यत्वे मन्त्रवर्णोऽप्यस्तीत्याह। न जायते म्रियत इति। अयं ना परमपुरुषो भूत्वा विद्यमान एव देहसम्बन्धरूपेणापि भविता न। मरणं तु देहवियोग इति प्रसिद्धमेव। न हि घटादीनां मरणव्यवहारः। स्वरूपानाशः कैमुत्येनैव सिद्धः। अयं जीवोऽप्यजो नित्यश्च। अन्यथा पुनरुक्तेः। शाश्वतश्च। न

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

कदाचिदस्वातन्त्र्यादिकं जीवस्वरूपं जहाति । 'अल्पशक्तिरसार्वज्ञं पारतन्त्र्यमपूर्णता । उपजीवकत्वं जीवत्वमीशत्वं तद्विपर्ययः । स्वाभाविकं तयोरेतन्नान्यथा स्यात्कथञ्चन । वदन्ति शाश्वतावेतावत एव महाजना' इति महाविष्णुपुराणे । पुराण्यणति गच्छतीति पुराणः ॥ २० ॥ अविनाशिनं शरीरापायादिवर्जितम् । नित्यं स्वरूपतः । एनं परमेश्वरं । 'कर्तृत्वं तु स्वतन्त्रत्वं तदेकस्य हरेर्भवेत् । तच्चाव्ययं तस्य जानन्कथं कर्ता स्वयं भवेदि'ति परमश्रुतिः । अन्यथा अविनाशिनं नित्यमिति पुनरुक्तिः ॥२१॥ जीवस्यापि शरीरसंयोगवियोगावेव जनिमृती यतस्ततो न दुःखकारणमित्याह । वासांसीति ॥२२॥ कारणतोऽपि नेश्वरस्यान्यथात्वमित्याह । नैनं छिन्दन्तीति ॥ २३ ॥ अच्छेद्यत्वादिकं जीवस्यापि तत्समभित्याह । अच्छेद्योऽयमिति । नित्यं सर्वगते स्थितः अणुश्चायमिति सर्वगतस्थाणुः । सर्वगतो विष्णुस्तदधीनत्वादिकं तत्स्थत्वम् । हेतुतोऽपि तत्स्थत्वान्न चलतीत्यचलः । नादेन शब्देन सह वर्तत इति सनादन एव सनातनः । 'नित्यं सर्वगते विष्णावणुर्जीवो व्यवस्थितः । न चास्य तदधीनत्वं हेतुतोऽपि विचाल्यते । निषेधविधिपात्रत्वात्सनातन इति स्मृत' इति महाविष्णुपुराणे । अच्छेद्योऽयमित्यादिपुनरुक्तिश्चान्यथा । यस्मिन्नयं स्थितः सोऽव्यक्ताचिन्त्यादिरूपः । एवं ज्ञातः परमेश्वरः सर्वदुःखनाशं करोतीति नानुशोचितुमर्हसि । 'तेषामहं समुद्धर्ते'त्यादेः । 'न त्वेवाहं जातु नासं न त्वमि'त्युभयोरपि प्रस्तुतत्वात् । देहिनः शरीरिणः देहीतिविशेषितत्वाच्च जीवस्य तत्र तत्र । 'अविनाशि तु । येन सर्वमिदं ततम् । अनाशिनोऽप्रमेयस्य । न म्रियते । भूत्वा भविता न । अविनाशिनम् । अव्ययम् । अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमि'त्यादि परमात्मनश्च । न हि जीवेन ततं सर्वम् । न च मुख्यतोऽप्रमेयोऽसौ । न च न म्रियते । न चाविनाशिनं नित्यमिति नित्यत्वातिरिक्तमविनाशित्वं तस्य । न चाव्यक्तत्वमविकार्यत्वं च मुख्यम् । न च भूत्वा

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

भविता वा नेति देहस्याप्यनुत्पत्तिः । परमात्मनस्तु देहवियोगादिकमपि नास्तीत्यविनाशि त्वित्यादिविशेषणम् । यस्मादेवंभूतस्तस्मात्स एव स्वतन्त्रः । तदधीनमन्यत्सर्वम् । अतः स एव सर्वपुरुषार्थदः । अतस्तत्पूजा सत्कर्मैव । अतस्तदर्थं युध्यस्व । अन्येषां त्वन्तवन्त एव देहाः । प्राकृतदेहिनश्च । अतोऽस्वतन्त्रत्वान्न हन्तुं तेषां सामर्थ्यम् । नित्यत्वान्न हन्यते च । तस्माद्धन्ता हत इति मन्यमानौ न विजानीतः । यस्मादयमेव परमेश्वरः शरीरवियोगरूपेणापि न म्रियते तत्संयोगरूपेणापि न जायते जीववत्कदापि । अतः स एव स्वतन्त्रत्वात्सर्वस्य हन्ता । जीवस्तु तेन शरीरे हन्यमाने स्वयं न हन्यत इत्येतावत् । अतएवमविनाशित्वादेः स्वातन्त्र्यात् सर्वकर्तारं परमात्मानं यो वेद स कथं घातयति हन्ति वा ? । वाससो जरावत्स्वशरीरजरादावस्वातन्त्र्यदर्शनात्सर्वत्रास्वातन्त्र्यं ज्ञातव्यं जीवस्य । ईश्वरस्य तु देहस्यापि च्छेदादेरभावात्स्वातन्त्र्यम् । नैनं छिन्दन्तीति च्छेदनाद्यभावः साक्षादेव दर्शयितुं शक्यते स्वदेहस्येति वर्तमानापदेशः । छेदनादिकं त्वीश्वरो मोहाय मृषैव दर्शयति ॥ २४ ॥ सर्वगतश्चेत्परमात्मा किमिति तथा न दृश्यत इत्यतो वक्ति । अव्यक्तोऽयमिति । कथमेतद्युज्यते ? । अचिन्त्यशक्तित्वात् । न च सा शक्तिः कदाचिदन्यथा भवति । अविकार्यत्वात् । यानि यान्यस्य रूपाणि तानि सर्वाण्यप्येवं भूतानीति दर्शयितुमेनमयमित्यादिपृथग्वचनम् । जीवे तु सर्वजीवेष्वनुगमार्थम् । सर्वं चैतच्छ्रुतिसिद्धम् । 'सद्देहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः । ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षर' इति पैङ्गिश्रुतिः । 'अदेहो देहवांश्चैकः प्रोच्यते परमेश्वरः । अप्राकृतशरीरत्वाददेह इति कथ्यते । शिरश्चरणबाह्वादिविग्रहोऽयं स्वयं हरिः । स्वस्मान्नान्यो विग्रहोऽस्य ततश्चादेह उच्यते । स्वयं स्वरूपवान्यस्माद्देहवांश्चोच्यते ततः । शिरश्चरणबाह्वादिः सुखज्ञानादिरूपकः । स च विष्णोर्न चान्योऽस्ति

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

यस्मात्सोऽचिन्त्यशक्तिमान्। देहयोगवियोगादिस्ततो नास्य कथञ्चन। गुणरूपोऽपि भगवान् गुणभुक्च सदा श्रुतः। अहमित्यात्मभोगो यत्सर्वेषामनुभूयते। अभिन्नोऽपि विशेषोऽयं सदाऽनुभवगोचरः। विशेषोऽपि हि नान्योऽतः स च स्वस्यापि युज्यते। नानवस्था ततः क्वापि परमैश्वर्यतो हरेः। युक्तायुक्तत्वमपि हि यदधीनं सदेष्यते। प्रमाणावगते तत्र कुत एव ह्ययुक्तते'त्यादि परमश्रुतिः। 'गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवात्र शङ्का। चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाङ्गीर्हि तथा प्रतीता' इत्यादि चर्ग्वेदे सौपर्णशाखायाम्। 'एकमेवाद्वितीयं' 'नेह नानास्ति किञ्चन'। 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति'। 'यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति। एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति'। 'मत्स्यकूर्मादिरूपाणां गुणानां कर्मणामपि। तथैवावयवानां च भेदं पश्यति यः क्वचित्। भेदाभेदौ च यः पश्येत्स याति तम एव तु। पश्येदभेदमेवैषां बुभूषुः पुरुषस्ततः। अभेदेऽपि विशेषोऽस्ति व्यवहारस्ततो भवेत्। विशेषिणां विशेषस्य तथा भेदविशेषयोः। विशेषस्तु स एवायं नानवस्था ततः क्वचित्। प्रादुर्भावादिरूपेषु मूलरूपेषु सर्वशः। न विशेषोऽस्ति सामर्थ्ये गुणेष्वपि कदाचन। मत्स्यकूर्मवराहाश्च नृसिंहवटुभार्गवाः। राघवः कृष्णबुद्धौ च कल्किव्यासैतरेयकाः। दत्तो धन्वन्तरिर्यज्ञः कपिलो हंसतापसौ। शिंशुमारो हयास्यश्च हरिः कृष्णश्च धर्मजः। नारायणस्तथेत्याद्याः साक्षान्नारायणः स्वयम्। ब्रह्मरुद्रौ शेषविपौ शक्राद्या नारदस्तथा। सनत्कुमारः कामभवोऽप्यनिरुद्धो विनायकः। सुदर्शनाद्यायुधानि पृथ्वाद्याश्चक्रवर्तिनः। इत्याद्या विष्णुनाऽविष्टा भिन्नाः संसारिणो हरेः। तेष्वेव लक्ष्मणाद्येषु त्रिष्वेवं च बलादिषु। नरार्जुनादिषु तथा पुनरावेश उच्यते। स्वल्पस्तु पुनरावेशो धर्मपुत्रादिषु प्रभोः। एतज्जानाति यस्तस्मिन्प्रीतिरभ्यधिका हरेः। सङ्करज्ञानिनस्तत्र पातस्तमसि च ध्रुवमि'त्यादि महावराहे ॥२५॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तिष्ठतु तावदयं विस्तारः। यावन्मोक्षं जीवस्य जन्ममरणे स्वयमेव मन्यसे न तु नियमेन। तथापि तावन्मात्रेणापि ज्ञानेन शोचितुं नार्हसि। 'नित्यं सनातनं प्रोक्तं नित्यं नियतमेव चे'ति शब्दनिर्णये। अत्र तु नियतम्। 'जातस्य हि ध्रुव'-इति प्रकाशनात् ॥ २६ ॥ तस्मान्नात्राश्चर्यबुद्धिः कर्तव्या ॥२७॥२८॥ किं तर्ह्याश्चर्यो भगवानेवेत्याह। आश्चर्यवदिति। आश्चर्यमेव सन्तमेन-माश्चर्यवत्पश्यति न पुनरनाश्चर्यम्। 'गगनं गगनाकारं सागरः साग-रोपम'इत्यादिवत्। 'आश्चर्यो भगवान्विष्णुर्यस्मान्नैतादृशः क्वचित्। तस्मात्तद्गोचरं ज्ञानं तद्गोचरवदेव त्वि'ति ब्रह्मतर्के। अनाश्चर्यवदप्य-सुरादयः पश्यन्तीति कश्चिदिति विशेषणम् ॥२९॥ देही कुतोऽवध्यः? यस्मादयमीश्वरः सर्वस्य जीवस्य सूक्ष्मे स्थूले च देहे रक्षकत्वेनावस्थितः अत एवावध्यः। न स्वसामर्थ्ये कस्यापि। 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च। यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षये'ति हि भागवते। 'तत्र तत्र स्थितो विष्णुर्नित्यं रक्षति नित्यदा। अनित्य-दैवानित्यं च नित्यानित्ये ततस्ततः। भावाभावनियन्ता हि तदेकः पुरुषोत्तम' इति पाद्मे ॥३०॥३६॥ जित्वा स्वर्गं महीं च। 'ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरास' इति श्रुतेः ॥३७॥३८॥ सम्यक् ख्यातिर्ज्ञानं साङ्ख्यम्। युज्यतेऽनेनेति योगस्तदुपायः। 'सम्यक्तत्त्वदृशिः साङ्ख्यं योगस्त-त्साधनं स्मृतमि'ति शब्दनिर्णये। 'ब्रह्मतर्कस्तर्कशास्त्रं विष्णुना यत्समीरितम्। अक्षपादकणादौ च साङ्ख्ययोगौ च हैतुकाः। बौद्ध-पाशुपताद्यास्तु पाषण्डा इति कीर्तिताः। मीमांसा त्रिविधा प्रोक्ता ब्राह्मी दैवी च कार्मिकी। ब्रह्मतर्कं च मीमांसां सेवेत ज्ञानसिद्धये। वैदिकज्ञानवैरूप्यान्नान्यत्सेवेत पण्डित'इत्यन्यसाङ्ख्ययोगयोर्निषिद्ध-त्वान्नारदीये। साङ्ख्यस्य निरीश्वरत्वादुक्तत्वाच्चेश्वरस्य। साङ्ख्यैर्योगैश्च विहितहिंसाया अप्यनर्थहेतुत्वाङ्गीकारात्। अत्र तु युद्धविधानाच्च

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

मोक्षार्थत्वेनैव कर्मबन्धं प्रहास्यसीति । परमसाङ्ख्ययोगयोश्चोक्तार्थत्वेनैव न विरोधः ॥ ३९ ॥ 'प्रारम्भमात्रमिच्छा वा विष्णुधर्मे न निष्फला । न चान्यधर्माकरणाद्दोषवान्विष्णुधर्मकृदि'त्याग्नेये । 'स्वोचितेनैव धर्मेण विष्णुपूजामृते क्वचित् । नाप्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा यत्र धर्मः स वैष्णवः । एनं धर्मं च देवाद्या वर्तन्ते सात्त्विका जनाः । एष कार्तयुगो धर्मः पाञ्चरात्रश्च वैदिकः । तत्प्रीत्यर्थं विनाऽन्यस्मै नोदबिन्दुं न तण्डुलम् । दद्यान्निराशीश्च सदा भवेद्भक्तश्च केशवे । नैतत्समेऽधिके वाऽपि कुर्याच्छङ्कामपि क्वचित् । जानीयात्तदधीनं च सर्वं तत्त्ववित्सदा । यथाक्रमं तु देवानां तारतम्यविदेव च । एष भागवतो मुख्यस्त्रेतादिषु विशेषतः । एष धर्मोऽतिफलदो विशेषेण पुनः कलौ । एवं भागवतो यस्तु स एव हि विमुच्यते । त्रैविद्यस्त्वपरो धर्मो नानादैवतपूजनम् । तत्रापि विष्णुर्ज्ञातव्यः सर्वेभ्योऽभ्यधिको गुणैः । समर्पयति यज्ञाद्यमन्ततस्त्वेव विष्णवे । त्रैविद्यधर्मा पुरुषः स्वर्गं भुक्त्वा निवर्तते । पुनः कुर्यात्पुनः स्वर्गं याति यावद्धरेर्वशे । सर्वान्देवान्प्रविज्ञाय तत्कर्मैव सदा भवेत् । सम्यक्तत्वापरिज्ञानादन्यकर्मकृतेरपि । स्वर्गादिप्रार्थनाच्चैव रागादेश्चापरिक्षयात् । सदा विष्णोरस्मरणात्त्रैविद्यो नाप्नुयात्परम् । क्रमेण मुच्यते विष्णौ कर्माण्यन्ते समर्पयन् । यदि सर्वाणि नियमाज्जन्मभिर्बहुभिः शुभैः । परं विष्णुं न यो वेत्ति कुर्वाणोऽपि त्रयीक्रियाः । नासौ त्रैविद्य इत्युक्तो वेदवादी स उच्यते । वादो विवादः सम्प्रोक्तो वादो वचनमेव च । वेदोक्ते विष्णुमाहात्म्ये विवादात्पठनादपि । अथवा निरर्थकात्पाठाद्वेदवादी स उच्यते । वेदवादरतो न स्यान्न पाषण्डी न हैतुकी । तेभ्यो याति तमो घोरमन्धं यस्मान्न चोत्थितिः । अनारम्भमनन्तश्च नित्यदुःखं सुखोज्झितम् । वत्रं यद्वेदगदितं यत्र यान्त्यसुरादयः । बुद्धिर्निर्णीततत्त्वानामेका विष्णुपरायणा । बहुशाखाह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनामि'ति ब्रह्म-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

वैवर्ते ॥४०॥४१॥ अव्यवसायबुद्धिः केषाम् ? । यां वाचमविपश्चितः प्रवदन्ति । तयाऽपहृतचेतसाम् । बुद्धिर्व्यवसायात्मकत्वेन समाधानेन वर्तते । 'यथावस्तु तथा ज्ञानं तत्साम्यात्सममीरितम् । विषमं त्वन्यथाज्ञानं समाधानं समस्थितिः । न तद्भवत्यसद्वाक्यैर्विषमीकृतचेतसाम् । स्वर्गादिपुष्पवाद्येव वचनं यदचेतसाम् । न मन्यन्ते फलं मोक्षं विष्णुसामीप्यरूपकम् । फलदं च न मन्यन्ते तं विष्णुं जगतः पतिम् । भोगैश्वर्यानुगत्यर्थं क्रियाबाहुल्यसन्तताम् । बहुसंसारफलदामन्ते तमसि पातिनीम् । यां वदन्ति दुरात्मानो वेदवाक्यविवादिनः । तया सम्मोहितधियां कथं तत्त्वज्ञता भवेदि'ति च । 'इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे सुकृते तेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ती'ति चाथर्वणीयश्रुतिः । 'वेदवादरतो न स्यान्न पाषण्डी न हैतुकी'ति हि भागवते । 'ये न जानन्ति तं विष्णुं याथातथ्येन संशयात् । जिज्ञासवश्च नितरां श्रद्धावन्तः सुसाधवः । निर्णेतॄणामभावेन केवलं ज्ञानवर्जिताः । ते याज्ञिकाः स्वर्गभोगक्षये यान्ति मनुष्यताम् । यैर्निश्चितं परत्वं तु विष्णोः प्रायो न यातनाम् । ब्रह्महत्यादिभिरपि यान्त्याधिक्ये चिरं न तु । विशेष एव तेषां तु तदन्येषां विपर्ययः । ये तु भागवताचार्यैः सम्यग्यज्ञादि कुर्वते । बहिर्मुखा भगवतो निवृत्ताश्च विकर्मणः । दक्षिणातर्पितानां तु ह्याचार्याणां तु तेजसा । यान्ति स्वर्गं ततः क्षिप्रं तमोऽन्धं प्राप्नुवन्ति च । तदन्ये नैव च स्वर्गं यान्ति विष्णुबहिर्मुखा' इति नारदीये ॥ ४२ ॥ ४४ ॥ त्रैगुण्याख्यं विषं यापयन्ति अपगमयन्तीति त्रैगुण्यविषयाः । 'आश्रित्य वेदांस्तु पुमांस्त्रैगुण्यविषहारिणः । निस्त्रैगुण्यो भवेन्नित्यं वासुदेवैकसंश्रय' इति च । 'सत्त्वं साधुगुणाद्विष्णुरात्मा सन्ततिहेतुत' इति च । सन्ततविष्णुस्मरणं नित्यसत्त्वस्थत्वम् । परमात्मा मम स्वामीतिज्ञानमात्मवत्त्वम् । तेनैक्यज्ञानं निवारयति । विरुद्धयोग-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

क्षेमेच्छावर्जितः । अन्यथोत्थानादेरप्ययोगात् ॥ ४५ ॥ 'उद्रेकात्पातृराहित्यादनत्वाच्चाखिलस्य च । प्रलयेऽप्युदपानोऽसौ भगवान्हरिरीश्वरः । प्रकृतिर्बुद्बुदरूपेण सर्वमावृत्य तिष्ठति । प्रलयेऽतो लयं प्राहुः सर्वतः संप्लुतोदकमि'ति च । 'यावत्प्रयोजनं विष्णोः सकाशात्साधकस्य च । धर्ममोक्षादिकं तावत्सर्ववेदविदो भवेत् । वेदार्थनिर्णयो यस्माद्विष्णोर्ज्ञानं प्रकीर्तितम् । ज्ञानात्प्रसन्नश्च हरिर्यतोऽखिलफलप्रद' इति च । सर्वतः संप्लुतोदकेऽप्युद्रिक्तः पालकवर्जितः । कालाद्यनश्च यो विष्णुस्तस्माद्यावत्फलं तावत्सर्ववेदेषु विशेषज्ञस्यैव भवतीत्यर्थः । सर्वे हि विष्णोरन्ये प्रलयकाले नोद्रिक्ताः । ये चोद्रिक्ता मुक्ता रमा च तेऽपि न पालकवर्जिताः, विष्णुपाल्यत्वात् । न च मुक्ताः कालादिचेष्टकाः । नचोद्रिक्तत्वं तेषां तद्वत् । अत उदपानो विष्णुरेव । प्रलये विशेषतोऽपि । 'आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनाऽस । तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम्' । 'आपो वा इदमग्रे सलिल आसीत्सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवती'त्यादिश्रुतिभ्यः ॥४६॥ कर्माधिकारिण एव त्वदादयो जीवाः । फलं तु मदायत्तमिति भावः । मा कर्मफलहेतुर्भूः नेश्वरोऽहमिति भावं कुरु । 'एष उ एव शुभाशुभैः कर्मफलैरेनं संयोजयति न स्वयं संयुक्तो भवति यदेनं कर्मफलैः संयोजयति न स्वयं संयुक्तो भवति तस्मादन्य एवासौ भगवान्वेदितव्य' इति पैङ्गिश्रुतिः ॥ ४७ ॥ सङ्गं फलस्नेहम् ॥ ४८ ॥ बुद्धौ जातायामपि विष्णुमेव शरणमन्विच्छ । 'अज्ञानां ज्ञानिनां चैव मुक्तानां शरणं हरिः । तं ये स्वैक्येन मन्यन्ते सर्वभिन्नं गुणोच्छ्रयात् । कृपणास्ते तमस्यन्धे निपतन्ति न संशयः । न तेषामुत्थितिः क्वापि नित्यातिशयदुःखिनाम् । गुणभेदविदां विष्णोर्भेदाभेदविदामपि । देहकर्मादिषु तथा प्रादुर्भावादिकेऽपि वा । स्वोद्रिक्तानां तदीयानां निन्दां कुर्वन्ति

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

येऽपि च। सर्वेषामपि चैतेषां गतिरेषा न संशय' इति नारदीये ॥ ॥ ४९ ॥ यथावद्विष्णुं ज्ञात्वा तदर्थत्वेन कर्मकरणमित्येतत्कर्मकौशलमेव योगः। भगवज्ज्ञानमेव बुद्धिः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ निर्वेदं नितरां लाभम्। 'बुद्धिमोहो यदा न स्यादन्यथाज्ञानलक्षणः। श्रोतव्यश्रुतसाफल्यं तदा प्राप्नोति मानवः। श्रुतिमार्गं प्रपन्ना तु तदर्थज्ञाननिश्चला। समाधानेन तु पुनरापरोक्ष्याच्च निश्चला। विष्णौ प्राप्स्यति तद्योगं मुक्तो भूत्वा तदश्नुत'इति च। श्रुतौ विशेषेण प्रतिपन्ना ॥५२॥५३॥ का भाषा?। कथं भाष्यते?। कैर्गुणैः?। समाधिस्तस्य विषमबुद्धिवर्जितस्य ॥ ५४ ॥ 'सर्वकामनिवृत्तिस्तु जानतो न कथञ्चन। अनिषिद्धकामितैवातो ह्यकामित्वमितीर्यते। अपरोक्षदृशोऽपि स्याद्यदा नास्त्यपरोक्षदृक्। क्वचिद्विरुद्धकामोऽपि यथाऽयुध्यद्धरो हरिम्। अतोऽनभिभवो यावद्दृशस्तावन्निगद्यते। स्थितप्रज्ञस्तथाप्यस्य कादाचित्क्यपि या दृशिः। नियमेनैव मोक्षाय भवेद्योग्या भवेद्यदि। अयोग्या भक्तिजाता चेत्क्रमान्मुक्त्यै भवेत्तथे'ति च। आत्मनि विष्णौ, आत्मना विष्णुना। तत्प्रसादादेव तुष्टः ॥५५॥ रसो रागः ॥५९॥ संमोहान्मिथ्याज्ञानात्। ज्ञातमप्यन्यथा स्मर्यते। वाक्यार्थानामन्यथा स्मरणान्निर्णीतं ज्ञानमपि नश्यति ॥६२॥६३॥ शान्तिर्भगवन्निष्ठा। 'शमो मन्निष्ठते'ति हि भागवते ॥६४—६६॥ 'देवेभ्योऽन्ये यदा ब्रह्म पश्यन्त्यन्यन्न दृश्यते। निशायामिव सुव्यक्तं यथान्यैर्ब्रह्म नेयते। आश्चर्यवस्तुदृग्यद्वद्व्यक्तमन्यन्न पश्यति। ऐकाग्र्याद्वा सुखोद्रेकाद्देवाः सूर्यवदेव च। प्रायशः सर्ववेत्तारस्तत्रापि ह्युत्तरोत्तरमि'ति ब्रह्मतर्के ॥६९॥ 'भुञ्जानोऽपि हि यः कामान्मर्यादां न तरेत्क्वचित्। समुद्रवद्धर्ममयीं नासौ कामी स उच्यते। केति कुत्सितवाची स्यात्कुत्सितं मानमेव तु। कामो मोक्षविरोधी स्यान्न सर्वेच्छा विरोधिनी'ति च। न च सर्वेच्छाभावे जीवनं भवति।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

'शान्तिर्मोक्षो यतो ह्यत्र विष्णुनिष्ठा भवेद्ध्रुवे'ति च ॥ ७० ॥ निषिद्धस्पृहाऽभावमात्रेण सर्वविषयान्विहाय। 'अस्वरूपे स्वरूपत्वमतिरेव ह्यहंकृतिः। त्याज्या सर्वत्र ममता ज्ञात्वा सर्वं हरेर्वश' इति च॥ ॥ ७१ ॥ ब्राह्मी ब्रह्मविषया। ज्ञानिनामप्यन्तकालेऽन्यमनसां प्रारब्धकर्मभावाज्जन्मान्तरम्। प्रारब्धकर्मनाशकाले नियमेन भगवत्स्मृतिर्भवति। ततो मोक्षश्च। 'यं यं वापि स्मरन्भावमि'ति हि वक्ष्यति। बाणं शरीरम्। 'अभावाज्जडदेहस्य विष्णुर्निर्बाण उच्यते। भिन्नदेहाभावतो वा स सहस्रशिरा अपी'ति च ॥ ७२ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हरिः ॐ। ज्ञानं योगश्चोक्तौ। तत्र कर्मयोगं विशेषतः प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन। दूरेण ह्यवरं कर्मेति प्रश्नबीजं। ज्ञानप्रचुरो योगो ज्ञानयोगः। कर्मप्रचुरोऽन्यः। 'साङ्ख्या ज्ञानप्रधानत्वाद्देवाश्च यतयस्तथा। मुख्यसाङ्ख्यास्तत्र देवा ज्ञानमेषां महद्यतः। बहुकर्मकृतोऽप्येते ततोऽपि बहुवेदनात्। मुख्यसाङ्ख्या इति ज्ञेयास्तदन्ये कर्मयोगिनः। ज्ञानिनोऽप्यतिबाहुल्यात्कर्मणः कर्मयोगिनः। नोभयं तद्विना कश्चित्पुमान्हि पुरुषार्थभाक्। न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्। न च ज्ञानं विना कर्म पुरुषार्थकरं भवेदि'ति ब्रह्मवैवर्ते। निष्ठा पर्यवसितिर्मुक्तिः। 'ज्ञानिनो मोक्षनियमस्तथापि शुभकर्मणा। आनन्दवृद्धिरन्येन ह्रासो ज्ञानं तु कर्मणे'ति परमश्रुते'र्न कर्मणा न प्रजया धनेने'त्यादिविरोधो न। अन्यथा 'न कर्मणामनारम्भादि'त्याद्युभयसमवाक्यशेषविरोधश्च। समत्वं च 'न हि कश्चिदि'त्यादेः। 'नान्यः पन्था'इत्यपि ज्ञानमृते न मोक्ष इत्येवाह॥ ॥३॥४॥ 'कर्तृत्वं द्विविधं प्रोक्तं विकारश्च स्वतन्त्रता। विकारः प्रकृतेरेव विष्णोरेव स्वतन्त्रते'ति पैङ्गिश्रुतेः 'कार्यते ह्यवश'इत्यत्रावशो

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

विष्णुवशः। 'अः इति ब्रह्मे'त्यादि श्रुतेः ॥५॥ कर्मणा बध्यते जन्तुरित्यादिकमप्यवैष्णवकर्मविषयमित्याह। यज्ञार्थादिति। 'ज्ञो नाम भगवान्विष्णुस्तं यात्युद्देश एष यः। स यज्ञ इति सम्प्रोक्तो विहिते कर्मणि स्थित'इति बर्कश्रुतिः ॥९॥ 'जननात्परसस्यादेः पर्जन्यो मेघसन्ततिः। स यज्ञात्कर्मणः सोऽपि समस्तं कर्म केशवात्। स नित्योऽप्यक्षरततिरूपाद्वाक्याद्धि गम्यते। वाक्यमुच्चार्यते भूतैस्तान्यन्नात्तच्च मेघतः। तस्मात्सर्वगतो विष्णुर्नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितः। एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः। स पापो विश्वहन्तृत्वान्नरके मज्जति ध्रुवम्। वाचिको मानसो यज्ञो न्यासिनां तु विशेषतः। वनस्थस्याक्रतुर्यज्ञः क्रत्वादिर्गृहिणोऽखिलः। शुश्रूषाद्यात्मको यज्ञो विहितो ब्रह्मचारिणः। विद्याऽभयादिदानं च सर्वेषामपि सम्मतम्। गृहिणो वित्तदानं तु वनस्थस्यान्नपूर्वकम्। सर्वैः कार्यं तपो घोरमिति सर्वे त्रिकर्मिण'इति नारदीये। ब्रह्माक्षरशब्दार्थयोर्व्यत्यासे 'तस्मात्सर्वगतं ब्रह्मे'ति प्रत्यभिज्ञाविरोधश्चक्रकाऽप्रवेशश्च ॥ १४--१६ ॥ तृप्तिसन्तोषशब्दयोः पर्यायत्वेऽपि परमात्मना तृप्तः परमात्मनि तृप्त-इति विशेषः। 'विष्णुप्रसादाद्रतिमांस्तृप्तो विष्णुप्रसादतः। विष्णावेवातितृप्तश्च मुक्तोऽसौ विध्यगोचर'इत्याग्नेये। 'रतिरानन्द उद्दिष्टस्तृप्तिस्तु कृतकृत्यता। प्रीतिस्तु द्विविधः स्नेहः कर्मजो निज एव चे'ति शब्दनिर्णये। 'सन्तोषस्तृप्तिरापूर्तिः प्रीतिः पर्यायवाचका' इत्यभिधानम् ॥ १७ ॥ यस्मादमुक्तस्य कार्यमस्त्येव तस्मादसक्तः। असक्त आचरन्नेव यस्मात्परमाप्नोति। मुक्तस्यैव कार्यं नास्तीत्येवकारार्थोऽपि यस्त्विति तुशब्देनावगतः। 'तस्मात्कर्म समाचारे'त्युपसंहारविरोधश्चान्यथा। 'ब्रह्मनिष्ठा ब्रह्मरता ब्रह्मज्ञानसुतर्पिताः। पाण्डवानां च मुक्तानामन्तरं किञ्चिदेव ही'ति भविष्यत्पर्ववचनाच्च नार्जुनस्यामुख्याधिकारिता। आत्मरतिरेव स्यादित्येवशब्देन मुक्ता-

SGDF
Sri Gurgeshwari Digital Foundation

नामेभ्यो विशेषो दर्शितः । एषां कदाचिद्दुःखाभासस्यापि भावात् ॥
॥ १९ ॥ 'सहैव कर्मणा सिद्धिमास्थिता जनकादयः । ज्ञाननिष्ठा अपि ततः कार्यं वर्णाश्रमोचितमि'ति च । 'अज्ञानां ज्ञानदं कर्म ज्ञानिनां लोकसङ्ग्रहात् । अद्धैव तुष्टिदं मह्यं सा मुक्तानन्दपूर्तिदा ॥२०॥
ममैव केवलं नास्ति केनाप्यर्थस्तथाप्यहम् । कर्मकृल्लोकरक्षार्थै तस्मात्कुर्वीत मत्पर'इति कृष्णसंहितायाम् । 'रक्षया वाथ सृष्ट्या वा संहृत्यादेर्न तु क्वचित् । अर्थो विष्णोस्तथाप्येष स्वभावात्सर्वकर्मकृत् । मत्तो नृत्तादिकं यद्वत्कुर्यात्सुखविशेषतः । परमानन्दरूपत्वात्कुर्याद्विष्णुस्तथैव त्वि'ति बर्कश्रुतिः ॥ २२ ॥ 'नाहं कर्ता हरिः कर्ता तत्पूजा कर्म चाखिलम् । तथापि मत्कृता पूजा तत्प्रसादेन नान्यथा । तद्भक्तिस्तत्फलं मह्यं तत्प्रसादः पुनः पुनः । कर्मन्यासो हरावेवं विष्णोस्तृप्तिकरः सदा । यस्मात्स्वतन्त्रकर्तृत्वं विष्णोरेव न चान्यगम् । तदधीनं स्वतन्त्रत्वं स्वावरापेक्षयैव तु । जीवस्य विकृतिर्नाम कर्तृत्वं जडसंश्रयम् । पुमान्दोग्धा च गौर्दोग्ध्री स्तनो दोग्धेतिवत्क्रमादि'ति ब्रह्मतर्कवचनादीश्वरजीवप्रकृत्यादीनां कर्तृत्वमकर्तृत्वं च विभागेन ज्ञातव्यं सर्वत्र । 'क्वचित्स्वभावः प्रकृतिः क्वचिच्च त्रिगुणात्मिका । क्वचित्प्रकृष्टकर्तृत्वाद्भगवान्प्रकृतिर्हरिरि'ति शब्दनिर्णये । 'स्वभावतस्त्रिधा जीवा उत्तमाधममध्यमाः । उत्तमास्तत्र देवाद्या मर्त्यमध्यास्तु मध्यमाः । अधमा असुराद्याश्च नैषामस्त्यन्यथा भवः । शरीरमात्रान्यथात्वे स्वजातिं पुनरेष्यति । उत्तमा मुक्तियोग्यास्तु सृतियोग्यास्तु मध्यमाः । अपरेऽन्धतमोयोग्याः प्राप्तिः साधनपूर्तितः । पूर्त्यभावेन सर्वेषामनादिः संसृतिः स्मृता । नैव पूर्तिश्च सर्वेषां नित्यकालहरीच्छया । अतोऽनुवर्तते नित्यं संसारोऽयमनादिमान् । अतोऽधमानां जीवानां मिथ्याज्ञानादयोऽखिलाः । स्वाभाविका गुणा ज्ञेया मध्यमर्त्येषु मिश्रिताः । तत्वज्ञानं विष्णुभक्तिरित्याद्या देवतादिषु ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वैस्तैः प्राकृतैर्गुणैः। स्वाभाविकगुणानेतान्हेतुं कृत्वैव विष्णुना। कर्मसु क्रियमाणेषु कर्ताऽहमिति मूढधीः। मन्यते तत्वविद्विष्णोर्गुणा इच्छादयस्तु ये। स्वाभाविकेषु जीवस्य कामाद्येषु सदैव तु। प्रेरकत्वेन वर्तन्ते स्वातन्त्र्यं मम न क्वचित्। इति मत्वा न सक्तः स्यात्प्रीतोऽस्य भवति प्रभुः। स्वभावगुणसम्मूढा ज्ञानादिगुणवत्तरम्। स्वातन्त्र्येणैव कर्तारं चात्मानं प्रतिजानते। तान्गुणान्कर्म तच्चैव विष्णवधीनं न ते विदुः। तेष्वयोग्येषु तत्वज्ञस्तत्त्वं नातिप्रकाशयेत्। वदेद्विवादरूपेण नोपदेशात्मना क्वचित्। सभारूपेण वा ब्रूयात्पृष्टेऽव्यक्तिकृदेव वा। बुद्ध्वाप्यसौ यतो नित्यं स्वभावानुगचेष्टितः। स्वभावं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यती'त्यादि प्रकाशसंहितायाम् ॥ २७ ॥ ३५ ॥ परमेश्वरादेवेभ्यश्चार्वाक्तनप्रेरकं पृच्छति। अथ केनेति ॥ ३६ ॥ 'अखिलप्रेरको विष्णुर्ब्रह्माद्यास्तदवान्तराः। असुरा अशुभेष्वेव कामादेरभिमानिनः। तत्र कामः कालनेमिः सर्वं धूममलोल्बवत्। शुभमध्याधमजनं क्रमादावृत्य तिष्ठति। महाशनस्य तस्येदं नालं तेनानलोऽग्निवत्। भुञ्जान इन्द्रियाविष्टो ज्ञानास्त्रेणैव हन्यत' इति ब्रह्मतर्के। ज्ञानावरणरूपेणेदमावृणोतीत्यावृतं ज्ञानमिति पुनराह। न केवलं दुष्पूरो नालमिति मन्यते चेत्यनलः। 'अग्नेरप्यनलः कामो यन्नालमिति मन्यत' इति च ॥ ३७ ॥ ४१ ॥ 'सर्वेभ्यः प्रवरा देवा इन्द्राद्या इन्द्रियात्मकाः। तेभ्यो मनोभिमानी तु रुद्रस्तस्मात्सरस्वती। बुद्ध्यात्मिका ततो ब्रह्मा महानात्मा परः स्मृतः। अव्यक्तरूपा लक्ष्मीश्च वराऽतोऽतो हरिः स्वयम्। न तत्समोऽधिको वेति ह्यानुपूर्वी प्रकीर्तिता। यथाक्रमप्रबोधेन नाश्याः कामादिशत्रवः। प्राप्यते च परं स्थानं विष्णोरतुलमञ्जसे'ति च। न 'चेन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था रुद्रोऽहंकृतिरूपक' इत्यादिविरोधः। 'सर्वाभिमानिनो देवाः सर्वेपि ह्युत्तरोत्तरम्। आधिक्यं

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

वक्तुमेवैषां पृथक्स्थानमुदीर्यते । आधिक्यक्रम एवात्र शास्त्रतात्पर्यमिष्यते । स्थानेषु त्ववरेषां च परे सन्ति न चेतरे । तथापि पितुरर्थो यः पुत्रस्याप्युपचर्यते । अव्यक्तादिपदार्थानां सर्वे तदभिमानिन' इति च । 'यत्र ह क्व च पुत्रस्य तत्पितुर्यत्र वा पितु स्तद्वा पुत्रस्येत्येतदुक्तं भवती'त्यादि श्रुतेश्च । 'बहुवाचिनां शब्दानां लिङ्गप्रकरणादिभिः । प्रवृत्तिहेतोश्चाधिक्यान्निर्णयोऽर्थेषु गम्यत' इति शब्दनिर्णये । 'लिङ्गादिसाम्यं यत्र स्यात्प्रयोगाधिक्यमेव तु । निर्णायकं भवेत्तत्र तेन स्यात्सुबहुश्रुत' इति ब्रह्मतर्के ॥ ४२ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा० गीतातात्पर्यनिर्णये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥

हरिः ॐ ॥ उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोर्विशेषविस्तरात्मकोऽयमध्यायः । 'ब्रह्मरुद्रेन्द्रसूर्याणां यद्दत्तं विष्णुना पुरा । पञ्चरात्रात्मकं ज्ञानं व्यासोऽदात्पाण्डवेषु तत् । तेषामेवावतारेषु सेनामध्येऽर्जुनाय च । प्रादाद्गीतेतिनिर्दिष्टं सङ्क्षेपेणायुयुत्सवे । यथा कुर्वन्ति कर्माणि यथा जानन्ति देवताः । सर्वे कार्तयुगाश्चैव नृपाश्च मनुपूर्वकाः । ज्ञातव्यं चैव कर्तव्यं यथा सर्वैर्मुमुक्षुभिः । त्रेतादित्रिषु जातैश्च गीतायां तदुदाहृतम् । पाण्डवाद्याः क्षेमकान्ताः करिष्यन्ति च जानते । तथैव तेन गीताया नास्ति शास्त्रं समं क्वचित् । वेदार्थपूर्वकं ज्ञेयं पञ्चरात्रं यतोऽखिलम् । तत्सङ्क्षेपश्च गीतेयं तस्मान्नास्याः समं क्वचिदि'ति ब्रह्मवैवर्ते ॥ १ ॥ 'जानन्तोऽपि विशेषार्थज्ञानाय स्थापनाय वा । पृच्छन्ति साधवो यस्मात्तेन पृच्छसि पार्थिवे'त्याग्नेयवचनान्नार्जुनो भगवन्तं न जानाति ॥ ४ ॥ आत्ममायया आत्मेच्छया । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय स्वभावम् । 'देवस्यैष स्वभावोऽयमि'त्यादिश्रुतेश्च । अत एव स्वशब्देन विशेषणं 'प्रकृतिं स्वामवष्टभ्ये'त्यादिषु । 'मयाऽध्यक्षेण प्रकृति'रित्यादिषु तु न स्वशब्दः । 'प्रकृतिं विद्धि मे परामि'त्यादिषु सम्बन्धित्वेन प्रतीतेरन्या । अत्र तु स्वशब्दः स्वरूप-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

वाची। स्वभाव इत्यत्रापि स्वाख्यो भावः स्वभावः। भावशब्दस्तु सम्बन्ध्याशङ्कानिवृत्तये। स्वस्वभाव इति तु स्वस्वरूपमितिवदुपचारत्वाशङ्कां निवर्तयति। 'स्रष्टृत्वादिस्वभावत्वात्स्वेच्छया विष्णुरव्ययः। सृष्ट्यादिकं करोत्यद्धा स्वयं च बहुधा भवेदि'ति नारायणश्रुतिः ॥८॥ 'येषां गुणानां ज्ञानेन मुक्तिरुक्ता पृथक्पृथक्। वेदेषु चेतिहासेषु सा तु तेषां समुच्चयात्। एवमेव शमादीनां नान्यथा तु कथञ्चने'ति ब्रह्मवैवर्तवचनाज्जन्म कर्म चेत्यादिषु न तावन्मात्रेण मोक्षः ॥ ९ ॥ 'मयं प्रधानमुद्दिष्टं प्राधान्यं यैर्हरेर्मतम्। भगवन्मयास्ते विज्ञेयास्ते मुच्यन्ते न चापर' इति च। मयि भावो मद्भावः ॥ १० ॥ तथैव भजामि। तदनुसारिफलदानरूपेण। अन्यदेवतायाजिनामपि मत्समर्पणेन वैष्णवमार्गानुवर्तनेनैव सम्यक् फलं भवति। 'अन्यदैवतपूजाऽपि यस्मिन्नन्ते समर्पिता। स्वर्गादि फलहेतुः स्यान्नान्यथा तं भजेद्धरिमि'त्याग्नेये ॥११॥ 'सत्वसत्वाधिकरजोरजोभिस्तमसा तथा। वर्णा विभक्ताश्चत्वारः सात्विका एव वैष्णवा' इति च। कर्मविभागं शमो दम इत्यादिना वक्ष्यति। 'वैष्णवाः सात्विका एव तामसा एव चापरे। दौर्लभ्यसुलभत्वेन तेषां वर्णादिभिन्नते'ति च। 'स्वाभाविको ब्राह्मणादिः शमाद्यैरेव भिद्यते। योनिभेदकृतो भेदो ज्ञेय औपाधिकस्त्वयम्। विष्णुभक्तिश्चानुगता सर्ववर्णेषु विश्पतिम्। आरभ्य हीयतेऽथापि भेदः स्वाभाविकस्तत' इति नारदीये। 'कर्ताऽपि भगवान्विष्णुरकर्तेति च कथ्यते। तस्य कर्ता यतो नान्यः स्वतन्त्रत्वात्परात्मन' इति च। अपिशब्दो गुणसमुच्चयार्थः। कर्ता मे नास्तीत्यपि विद्धीति ॥ १३ ॥ जीवाभेदनिवृत्त्यर्थं मामिति विशेषणम् ॥ १४ ॥ कर्मापि नो मत्त इति बोद्धव्यमित्यादि ॥ १७ ॥ कर्मणि जीवे अस्वातन्त्र्यादकर्म। कर्मविधिफलयोरभावात्। अकर्मणि विष्णौ। स्वातन्त्र्यात्सर्वकर्तृत्वम्। 'करोऽस्मिन्मीयत इति कर्म जीव उदाहृतः। विधिशब्देनामितत्वा-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

दकर्म भगवान्हरिरि’ति नारदीये । करइति सकारान्तोऽदृष्टवाची । क्रियावाची वा । तदधीनत्वात् । प्रसिद्धश्च जीवे कर्मशब्दः पञ्चरात्रे । कृत्स्नफलत्वात्कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥ अनिराश्रयो भगवदाश्रयत्वात् । मुक्तस्य स्वातन्त्र्याभिमानात् ॥ १९--२३ ॥ कथमभिमानत्यागः ? । ब्रह्मार्पणमित्यादि । ब्रह्मण्यर्पणं ब्रह्मार्पणम् । ब्रह्मणो हविः । ब्रह्मणोऽग्नौ । ब्रह्मणः कर्मसमाधिना सह । समाधिरपि तदधीनइत्यर्थः । ‘एकः स्वतन्त्रो भगवांस्तदीयं त्वन्यदुच्यत’इति भारते ॥ २४ ॥ दैवं विष्णुमेव यज्ञ इत्युपासते । स्वभोग्यत्वात्स्वयमेव यज्ञः । ब्रह्माख्याग्नौ क्रियायज्ञं तेनैव यज्ञाख्येन विष्णुना समर्पयन्ति ॥२५॥ तत्पूजात्वेन श्रोत्रादिसंयमं कुर्वन्ति । तत्पूजात्वेन विषयान्भुञ्जते ॥ २६ ॥ तत्पूजात्वेनेन्द्रियादिसंयमं कुर्वन्ति । यज्ञेनैवेति सर्वत्राप्यन्वीयते । ‘तेनैव तं पूजयेद्वा विहितैर्वाऽन्यसाधनैः । स एव विष्णोर्यज्ञः स्यान्मानसो वा सबाह्यक’ इति ब्रह्मवैवर्ते ॥ २७ ॥ श्रोत्रादीनित्यादिष्विज्यानुक्तेरिज्योऽन्य इति शङ्कां निवारयति । वितता ब्रह्मणो मुख इति । ‘सर्वयज्ञैः परब्रह्म याज्यं विष्ण्वाख्यमव्ययमि’ति च ॥३२॥ सर्वं कर्माखिलमासमन्तादल्पं ज्ञाने परिसमाप्यते ज्ञाने जाते पूर्यते । ‘समाप्तविद्यान्धनुषि श्रेष्ठान्यांत्सप्त मन्यस’ इतिवत्समाप्तिशब्दोऽत्र पूर्तिवाची । ज्ञानासिनाऽऽत्मनः । ‘छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठे’ति पुनर्योगकथनात् ॥ ३३ ॥ ‘ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमि’ति वक्ष्यमाणत्वात्स्वयमेवोपदेक्ष्यति ॥ ३४ ॥ आत्मनि व्याप्ते मयि । अथो तस्माद्व्याप्तत्वादेव ॥३५॥ आत्मवन्तं परमात्मभक्तम् ॥ ४१ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हरिः ॐ ॥ योगसंन्यासयोर्लक्षणं स्पष्टयत्यनेनाध्यायेन । योगसंन्यस्तकर्माणमित्यादौ न्यासशब्दः सर्वकर्मत्यागविषय इत्याशङ्क्य

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

योगसंन्यासयोर्भिन्नपुंनिष्ठत्वाभिप्रायेण पृच्छति । संन्यासमिति ॥१॥ एकपुंयोग्यावेतौ तयोर्मध्ये योग एव विशिष्ट इति परिहाराभिप्रायः । उभौ समुच्चितौ । 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगत' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २ ॥ द्वेषादिवर्जनमेव संन्यासशब्दार्थो न यत्याश्रमोऽत्राभिप्रेत इत्याह । ज्ञेय इति । न च 'काम्यानां कर्मणां न्यासमि'त्यनेन विरोधः । तेनापि सहितस्य न्यासत्वात् । न च त्यागस्य पृथग्वचनाद्विरोधः । कुरुपाण्डववन्न्यासावान्तरभेदत्वात्त्यागस्य ॥३॥ बालास्तु न्यासशब्देन यत्याश्रममेव स्वीकृत्य तत्स्थानामेव साङ्ख्यशब्दोदितज्ञानाधिकारो गृहस्थानामेव योगशब्दोदितकर्माधिकार इति मन्यन्ते । तन्न पण्डिता मन्यन्ते । कुतः ? यस्माज्ज्ञानमार्गं कर्ममार्गं च सम्यगास्थित उभयोरपि फलं प्राप्नोति ॥ ४ ॥ तस्माज्ज्ञानिनां कर्माप्यनुष्ठेयम् । कर्मिणामपि गृहस्थानां ज्ञातव्यो भगवान् । न हि ज्ञानं विना कर्मणः सम्यगनुष्ठानं भवति । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमिह चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम् । बुद्ध्याऽविहिंसन्पुष्पैर्वा प्रणवेन समर्चयेत् । वासुदेवात्मकं ब्रह्म मूलमन्त्रेण वा यतिः । मुक्तिरस्तीति नियमो ब्रह्मदृग्यस्य विद्यते । तस्याप्यानन्दवृद्धिः स्याद्वैष्णवं कर्म कुर्वतः । कर्म ब्रह्मदृशा हीनं न मुख्यमिति कीर्तितम् । तस्मात्कर्मेति तत्प्राहुर्यत्कृतं ब्रह्मदर्शिना । एतस्मान्न्यासिनां लोकं संयान्ति गृहिणोऽपि हि । ज्ञानमार्गः कर्ममार्ग इति भेदस्ततो न हि । तस्मादाश्रमभेदोऽयं कर्मसङ्कोचसम्भव'इति व्यासस्मृतेः ॥ ५ ॥ 'मोक्षोपायो योग इति तद्रूपो न्यास एव तु । विष्ण्वर्पिततया भद्रो नान्यो न्यासः कथञ्चने'त्याग्नेये । विष्ण्वर्पितत्वादियोगरूपत्वं विना केवलकर्मत्यागो नरकफल एव । 'यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डवे'ति वक्ष्यमाणत्वात् । योगविशेषत्वान्न्यासस्य पृथगुक्तिः ॥ ६ ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मेति

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

मुख्ययोगः । 'आदानात्सर्वभूतानां विष्णुरात्मा प्रकीर्तितः । सर्वभूतात्मभूतात्मा तत्र भूतमनाः पुमानि'ति च ॥ ७ ॥ यथा न्यासस्य योगरूपत्वं तथाऽऽह नैव किञ्चिदित्यादिना । 'विष्णुनाऽर्थेष्वीरितानि मन आदीनि सर्वशः । वर्तन्तेऽन्यो न स्वतन्त्र इति जानन्हि तत्वविदि'ति च ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत्पूजात्मकानि तत्कृतानि मम शुभार्थमिति ब्रह्मण्याधानम् । स्वातन्त्र्याभावापेक्षयैव जीवस्याकर्तृत्वम् । 'स्ववन्दनं यथा पित्रा कारितं शिशुकर्तृकम् । एवं पूजा विष्णवधीना भवेज्जीवकृतेत्यपी'ति प्रवृत्तेः । अतो मनसैव कर्मन्यासोऽस्वातन्त्र्यापेक्षया ॥ १० ॥ १३ ॥ यथा पितृदत्तं पालकत्वं राजपुत्राणां एवं परमात्मदत्तं क्रियास्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वम् । क्रियानिष्पन्नधर्मादिरूपकर्मणि स्वातन्त्र्यं च जीवानामप्यस्तीत्याशङ्कां परिहरति । न कर्तृत्वमित्यादिना । क्रियायामदृष्टोत्पादने फले च स्वातन्त्र्यं लोकस्य न सृजतीश्वर इत्यर्थः । अन्यथा लोकस्येति विशेषणं व्यर्थम् । जनपदे निवसतां तद्वित्तभोजिनामप्याधिपत्यादानान्न दत्ता जनपदा राज्ञा स्वपुत्राणाभितिवत्कर्मफलादिसंयोगिनामपि तत्स्वातन्त्र्यादानान्न सृजतीति युज्यते । स्वयमेव भवति भावयति चेति स्वभावो भगवान् । स्वभावत्वात्स्वयमेव कर्तृत्वादिषु प्रवर्तते । 'स्वातन्त्र्याद्भगवान्विष्णुः स्वभाव इति कीर्तितः । तत्स्वातन्त्र्यं कदाप्येष नान्यस्य सृजति क्वचित् । स्वातन्त्र्यादेव पापादिसम्बन्धः कुर्वतोऽपि न । अज्ञानावृत्तबुद्धित्वादीदृशं तं न जानत' इति महावाराहे । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' । 'तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णामि' । 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' । 'न ऋते त्वत्क्रियते किञ्चनारे' । 'देवस्यैष स्वभावोऽयम्' । 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यमि'त्यादेर्नास्यास्वाभाविकं कर्तृत्वमकर्तृत्वं वा । विपरीतप्रमाणाभावाच्च । अनिर्वाच्यनिरासादेव च निरस्तोऽयं पक्षः । न च सर्वविशेषराहित्यवादिनां शून्यवादा-

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

त्कश्चिद्विशेषः । न हि सर्वविशेषरहितमित्युक्ते तदस्तीति सिध्यति । वाच्यत्वलक्ष्यत्वास्तित्वादीनामपि विशेषत्वात् । अन्यथाऽस्ति ब्रह्मेत्यादीनां शब्दानामपि पर्यायत्वादयो दोषाः । व्यावर्त्यविशेषश्च व्यावृत्तविशेषनिबन्धन एव । अन्यथा वैयर्थ्यमेव स्यात् । न च सर्वशब्दावाच्यस्य लक्ष्यत्वम् । न च सर्वप्रमाणागोचरमस्तीत्यत्र किञ्चिन्मानम् । नास्तित्वं तु सप्तमरसादिवददर्शनात्सिध्यति । स्वप्रकाशत्वं च नामानं सिध्यति । स्वयं प्रकाशत्वं च ततोऽतिरिक्तं चेद्विशेषाङ्गीकारः । न चेत्तदेव प्रमाणगोचरम् । तत्प्रमाणभावे परप्रकाशत्वमात्रनिरासे स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभावादप्रकाशत्वमेव स्यात् । अर्थतः सिद्धिरित्यर्थापत्तितः सिद्धिस्तत्प्रमाणतः सिद्धिर्वा । उभयथाऽपि प्रमेयत्वमेव स्यात् । स्वप्रकाशशब्देन स्वमितत्वानङ्गीकारात्परमितत्वानङ्गीकाराच्चासिद्धिरेव । प्रकाशइत्युक्तेऽपि स्वमन्यं वा किञ्चित्प्रकाश्यं विना न दृष्ट एव भोजनादिवत् । कर्तृकर्मविरोधश्चानुभवविरुद्धः । ज्ञानं च ज्ञेयं ज्ञातारं च विना न दृष्टम् । अतः शून्यवादान्न कश्चिद्विशेषः । अतोऽनन्तदोषदुष्टत्वादुपरम्यते । 'हरिः स्वभावतः कर्ता सर्वमन्यत्तदीरितम् । अतः सा कर्तृता तस्य न कदाचिद्विनश्यती'ति पैङ्गिश्रुतिः ॥१४॥ 'विषमेष्वपि जीवेषु समो विष्णुः सदैव तु । यत्तृणादिगतस्यापि गुणाः पूर्णा हरेः सदेति च ॥ १८ ॥ १९ ॥ इदानीमपि परमात्मनि स्मृतमात्रे सुखं विन्दतीति यत्तदा स एव सम्यगुक्तः किमु ब्रह्मणि भूतः । अन्यथा पुनर्ब्रह्म गच्छतीति विरोधाच्च । अन्तस्सुखादिकं च ब्रह्मदर्शनात् ॥२४॥ 'अमुक्तो मुक्तसादृश्यान्मुक्त एव हि तत्त्वदृक् । किमु मुक्तिगतस्तस्माज्ज्ञानमेवाधिकं नर' इति नारदीये ॥२७॥२८॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये पञ्चमोध्यायः ॥ ॥ ५ ॥	॥	॥	॥	॥

हरिः ॐ ॥ ध्यानमत्रोच्यते । 'स ब्रह्मनिष्ठस्तु यतिर्महात्मा

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

शरीरमग्निं च मुखे जुहोती'त्यादेर्न यतेरप्यनग्नित्वम् । आत्म-
समारोपणाच्च ॥ १ ॥ योगविशेष एव संन्यास इत्यर्थः ॥ २ ॥
सम्पूर्णोपायो योगारूढः । 'नानाजनस्य शुश्रूषा कर्माख्या करवन्मितेः ।
योगार्थिना तु सा कार्या योगस्थेन हरौ स्थितिः । तेनापि स्वोत्त-
मानां तु कार्याऽन्यैरखिलेष्वपि । शक्तितः करणीयेति विशेषोऽसिद्ध-
सिद्धयोः । प्राप्तोपायस्तु सिद्धः स्यात्प्रेप्सुः साधक उच्यते । तस्य
प्राण्युपकारेण सन्तुष्टो भवतीश्वरः । सिद्धोपायेन विष्णोस्तु ध्यान-
व्याख्यार्चनादिकम् । कार्यं नान्यत्तस्य तेन तुष्टो भवति केशव' इति
प्रवृत्तवचनान्न विरोधः । 'शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियनिग्रह'इति
भागवते ॥ ३ ॥ कथं नानुषज्जते सर्वसङ्कल्पसंन्यासी ? । मयि सर्वाणि
कर्माणीत्युक्तत्वात् । 'मदधीनमिदं ज्ञात्वा मत्संन्यासीति चोच्यत'
इति च ॥४॥ 'उद्धरेत्तैव संसाराज्जीवात्मानं परात्मना । विष्णुर्बन्धुः
सतां नित्यं परात्मा ह्यसतामरिः । तत्प्रसादजया भक्त्या जितो
यस्य वशे त्विव । वर्तते तस्य मित्रं स तदन्यस्य च शत्रुवदि'ति च ।
परमात्मा समाहित इति वाक्यशेषात् ॥ ५ ॥ ६ ॥ 'सर्वत्र विष्णो-
रुत्कर्षज्ञानं ज्ञानमितीर्यते । तद्विशेषपरिज्ञानं विज्ञानमिति गीयत'
इति च ॥ ७ ॥ ८ ॥ 'यस्य यत्र यथा वृत्तिर्विहिता वर्तनं तथा ।
ज्ञानं वाऽपि समत्वं तद्विषमत्वमतोऽन्यथे'ति महाविष्णुपुराणे ।
'अनिमित्तस्नेहवांस्तु सुहृज्ज्ञात्वोपकारकृत् । मित्रं वधादिकृदरिर्द्वेष्य-
स्त्वप्रियमात्रकृत् । उदासीनः स्नेहवतोऽप्यस्नेही तत्कृतमनुकृत् ।
मध्यस्थ इति विज्ञेयः सुहृदेषु विशिष्यत' इति नारदीये ॥ ९ ॥
आत्मानं विष्णुम् । आत्मना तत्प्रसादेन ॥२०॥ ब्रह्मणि भूतम् ॥२७॥
सर्वभूतेषु स्थितं परमात्मानम् ॥२९॥ सर्वत्र विष्णुरेक इति स्थितः ॥
॥ ३१ ॥ अतो विष्णवनुवर्तिषु स्ववत्स्नेहः कर्तव्यः ॥ ३२ ॥
अयतिरप्रयत्नः । प्रयत्नाद्यतमानस्त्विवति वाक्यशेषात् । योगशब्द-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

स्योपायार्थत्वेप्यत्रोपायविशेष एव ध्यानयोगादिर्विवक्षित इति न विरोधः ॥ ३८ ॥ 'मोक्षोपायस्य जिज्ञासुरपि केवलपाठकात् । विशिष्टः किमु तद्विद्वान्किं पुनर्यस्तदास्थित' इति परमयोगे ॥ ४४ ॥ 'तपसश्चैव यज्ञादेर्ध्यानमेव विशिष्यते । अज्ञानिध्यानतो ज्ञानं ध्यानं सज्ञानमप्यतः । तत्रापि मय्यभक्तस्य नान्यध्यानं प्रयोजकम् । अन्यसामान्यविद्यो मे यश्चान्यं नेति पश्यति । अवरत्वदृगुदासीनो विद्वेषी चेत्यभक्तयः । मद्भक्तोऽपि हि कार्यार्थं यो ध्यायेदन्यदेवताम् । परिवारतामृते तस्मात्केवलं मदुपासकः । वरोऽन्यान्मदधीनांश्च सर्वान् जानन्विशुद्धधी'रिति दत्तात्रेयवचनम् ॥४६॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये षष्ठोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥ भगवन्महिमा विशेषत उच्यते । 'अनन्तानां तु जीवानां यतन्ते केचिदेव तु । मुक्त्यै तेषु च मुच्यन्ते केचिन्मुक्तेषु च स्फुटम् । केचनैव हरिं सम्यग्ब्रह्मरुद्रादयो विदुः । अन्येषां यावता मुक्तिस्तावज्ज्ञानं हरौ परमि'ति पाद्मे । 'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामत' इति भागवते । 'सर्वे मुक्ता हरौ भक्तास्तेषु ब्रह्मैव मुख्यतः । विष्णोः परमभक्तस्तु तस्माज्जीवघनो मत' इति सत्तत्त्वे ॥ ३ ॥ 'अचेतना चेतनेति द्विविधा प्रकृतिर्मता । त्रिगुणाऽचेतना तत्र चेतना श्रीर्हरिप्रिया । ते उभे विष्णुवशगे जगतः कारणे मते । पिता विष्णुः स जगतो माता श्रीर्या त्वचेतना । उपादानं तु जगतः सैव विष्णुबलेरिते'ति च । मत्तोऽन्यत्परतरं नास्ति परतरस्त्वहमेवेत्यर्थः । अन्यथाऽन्यदिति व्यर्थम् । 'अवरा दुःखसम्बन्धाज्जीवा एव प्रकीर्तिताः । नित्यनिर्दुःखरूपत्वात्परा श्रीरेकलैव तु । दुःखासम्पीडितत्वात्तु मध्यमो वायुरुच्यते । अनन्याधीनरूपत्वादसमाधिकसौख्यतः । तत्तन्त्रत्वाच्च सर्वस्य विष्णुः परतरो मतः । अभावादन्तराऽन्यस्य

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

त्विहैकार्थौ तरप्तमौ । यस्याः सम्बन्धयोग्यत्वाज्जीवा अप्यवरा मताः । तस्या जडायाः प्रकृतेरवरत्वे क्व संशयः । अथावरतरा ये तु विमुखा-श्चेतना हरेः । नित्यदुःखैकयोग्यत्वान्न ह्येतत्स्यादचेतने । अतः परतरं विष्णुं यो वेत्ति स विमुच्यते । मुक्तस्तु स्यात्पराभासः सुनित्यसुख-भोजनात् । तत्रापि तारतम्यं स्यात्तेषु ब्रह्माऽधिको मतः । विष्णो-राधिक्यसंवित्तिः सर्वस्माज्ज्ञानमुच्यते । एवं विविच्य तज्ज्ञानं विज्ञान-मिति कीर्तितम् । एतच्च तारतम्येन वर्तते केशवादिषु । मुख्य-विज्ञान्यतो विष्णुः किञ्चिद्विज्ञानिनोऽपरे ॥ ७ ॥ सोऽप्सु स्थित्वा रसयति रसनामा ततः स्मृतः । सूर्यचन्द्रादिषु स्थित्वा प्रभानामा प्रभासनात् । वेदस्थः प्रणवाख्योऽसावात्मानं यत्प्रणौत्यतः । खे स्थितः शब्दनामाऽसौ यच्छब्दयति केशवः ॥८॥ पुण्यापुण्यं गन्धयति स्वयं पुण्यो धरास्थितः । तेजयत्यग्निसंस्थः सन्भूतस्थो जीवनप्रदः । तपस्विस्थस्तपयति ॥ ९ ॥ व्यञ्जनाद्बीजसंज्ञितः । बोधनाद्बुद्धिनामासौ बुद्धिमत्सु व्यवस्थितः ॥ १० ॥ नित्यपूर्णबलत्वाच्च बलं कामविव-र्जितम् । अरागजबलश्चैव स्थानेभ्योऽन्येष्वयोजनात् । एतादृशबला-त्मासौ बलिनां बलदः स्वयम् । वेति पूर्णत्ववाची स्यात्तद्रतेर्बलमुच्यते । प्रायो हि कामिता अर्था धर्मं हन्युर्हरिः पुनः । न धर्महानिकृत्किं तु कामितो धर्मवृद्धिकृत् । धर्माविरुद्धकामोऽतो विष्णुर्भूतेषु संस्थितः । एवं स सर्वतश्चान्यः स्वतन्त्रश्चैव सर्वगः । व्यवस्थयैव सर्वेषां सर्वदा सर्वदः प्रभुः ॥ ११ ॥ ये चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । तत एव न चान्यस्मात्तदायत्तमिदं न सः । अन्यायत्तः ॥ १२ ॥ अचेतनया तन्मेयत्वाच्च मायया । लक्ष्म्या ॥१३॥ वशगया लोको विष्णुनैव विमोहितः । ये तु विष्णुं प्रपद्यन्ते ते मायां तां तरन्ति हि । लक्ष्मीः सा जडमाया या देवता ते उभे अपि । विष्णोर्वशे ॥१४॥ ततोऽनन्यभक्त्या तं शरणं व्रजेत् । यादृशी तत्र भक्तिः स्यात्तादृश्य-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

न्यत्र नैव चेत् । अनन्यभक्तिः सा ज्ञेया विष्णावेव तु सा भवेत् । अन्येषु वैष्णवत्वेन लक्ष्मीब्रह्महरादिषु । कुर्याद्भक्तिं नान्यथा तु तद्वशा एव ते यतः ॥ १७ ॥ एवं जानंस्तमाप्नोति नान्यथा तु कथञ्चन ॥ १८ ॥ पूर्णं वस्तु यतो ह्येको वासुदेवो न चापरः । एवं विद्दुर्लभो लोके ॥१९॥ यत्सर्वं मिश्रयाजिनः । विष्णुं तत्परमज्ञात्वा रमाब्रह्महरादिकान् । यजन्नपि तमो घोरं नित्यदुःखं प्रयाति हि । अज्ञानां तु कुले जातो यावद्विष्णोः समर्चनम् । विष्णुतत्वं न जानीयात्तावत्सेवा पृथक्कृता । विद्याद्यैहिकभोगाय यदि बुद्ध्वा पुनर्न तु । परिवारतामृते कुर्यादन्यदेवार्चनं क्वचित् । अजानता कृतं त्यक्तं न दोषाय भविष्यति । जन्मादिप्रदमेव स्यात् ॥ २० ॥ अत्यागे पुनरेव तु । क्षिप्रं च ज्ञापयत्येव भगवान्स्वयमेव तु । यदि जन्मान्तरे स्वीयो निमित्तीकृत्य कञ्चने'त्यादि च ॥ २२ ॥ मत्त एवेति तान्विद्धीत्युपसंहाराच्च । तत्तत्कारणत्वात्तत्तन्नामेत्यवसीयते । 'मयि सर्वमिदं प्रोतमि'ति भेदेनैवोपक्रमाच्च ॥८--१२॥ आप्नोति विष्णुमित्येवात्मशब्दो ज्ञानिनि । 'यच्चाप्नोति यदादत्त' इत्यादेः । आस्थितः स हि मां प्रपद्यते इत्यादिवाक्यशेषाच्च ॥ १८ ॥ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्भवति । ततो मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति पूर्णमिति जानन् । प्रपद्यन्तेऽन्यदेवता इति वाक्यशेषे भेददर्शनाच्च । 'देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपी'ति च ॥ १९ ॥ 'ज्ञात्वा परत्वं विष्णोस्तु पृथग्देवान्यजन्नरः । याति देवांस्तदज्ञात्वा तम एव प्रपद्यते । तथापि यावदन्यैस्तु साम्यं हीनत्वमेकताम् । न निश्चिन्वन्ति जायन्ते संसारे ते पुनःपुनरि'ति च ॥ २३ ॥ 'अव्यक्तः परमात्माऽसौ व्यक्तो जीव उदाहृतः । मन्यते यस्तयोरैक्यं स तु यात्यधरं तम'इति च ॥ २४ ॥ 'यथात्मानं हरिर्वेत्ति तथाऽन्ये नैव तं विदुः । जानन्ति किञ्चित्क्रमशो रमाद्यास्तत्प्रसादत' इति च ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ २६ ॥ द्वन्द्वमोहो मिथ्याज्ञानम् । 'तमस्तु शार्वरं विद्यान्मोहश्चैव विपर्यय' इति च भारते । जीवेश्वरादिकं द्वन्द्वं तद्विषयो मोहो द्वन्द्वमोहः । संमोहस्तदाग्रहः । 'तदाग्रहो महामोहः क्रोधस्तामिस्र उच्यत' इत्युक्तत्वात् । सर्गे सर्गकाल एव । 'जीवधर्मानीश्वरे तु यो जीवेष्वैश्वरानपि । विद्याज्जीवेश्वरैक्यं वा द्वन्द्वमोही स उच्यत' इत्याग्नेये ॥ २७ ॥ तद्ब्रह्मेत्युक्तेऽन्यत्वशङ्कां निवारयति । साधिभूताधिदैवमिति ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

हरिः ॐ ॥ उक्तव्याख्यानपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तिरुच्यते । तदितिविशेषणाद्ब्रह्मेत्युक्तमन्यदेव । प्रकृत्यादीनां मध्ये यत्किञ्चित् । उपरि साधियज्ञं चेति चशब्दादधिभूतादिसहितत्वेन विष्णुज्ञानमन्यदेवेति संशयः किन्तद्ब्रह्मेतिप्रश्नकारणम् । परमाक्षरं विष्णुरेव मुख्यतः प्रसिद्धत्वात्तथैव परिहरति । अज्ञानां तदपि ज्ञापयितुं तथैव परिहारः । पुनरहमिति नोक्तमित्याशङ्क्याऽव्यक्तं व्यक्तिमापन्नमिति विष्णावेव प्रयुक्तेनाव्यक्तशब्देनाव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त इति परिह्रियते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तमित्यत्र तु पृथक्प्रश्नादुपासकयोः फलतारतम्यकथनात्कूटस्थोऽक्षर उच्यत इत्युक्ताक्षरादपि चोत्तम इति विष्णोरुत्तमत्वकथनाच्चान्यदेवेत्यवसीयते । अधियज्ञोऽहमेवेति साधियज्ञमित्युक्त्या प्राप्तभेदनिवृत्त्यर्थं, तस्यैव सर्वप्राणिदेहस्थितरूपान्तरापेक्षया सहितत्वं युज्यते । 'प्राणिनां देहगो विष्णुरधियज्ञ इतीरितः । स एव व्याप्तरूपेण ब्रह्मेति परिकीर्त्यते । तैस्तैरधिकयाज्यत्वाद्बृंहितत्वाच्च हेतुतः । अध्यात्मं तत्स्वभावो यदधिकः परमात्मगः । पुंसां सजडभावानां सर्गः कर्म हरेः स्मृतम् । भूताधिकत्वतो जीवा अधिभूतमितीरिताः । अधिको दैवतं विष्णुरेव यस्यास्तु सा रमा । पुरुप्राणाऽधिदैवाख्या त्वितिज्ञेयमिदं नरैरि'ति तत्त्वविवेके । कथं

SGDF Sri Gurgeshwari Digital Foundation

रूपोऽधियज्ञ इतिप्रश्नस्त्वहमेवेत्युक्तत्वात्तल्लक्षणोक्त्यैव परिहृतः ॥ ॥ १ ॥ ४ ॥ मद्भावं मयि भावम् । सदा तद्भावभावितानामेव स्मरंस्त्यजतीति केवलं तत्कालस्मरणं भवति । न चेत्स्मरतोऽपि समाधिस्थस्खलनवत्पूर्वकर्मानुसारिस्मृत्या तत्प्राप्तिरेव भवति । अपरोक्षज्ञानिनां प्रारब्धकर्मावसाने स्मरंस्त्यजतीति भवत्येव । 'प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुरि'त्युक्तत्वात् । युक्तचेतस इति विशेषणान्नित्यं स्मरतामेवापरोक्षज्ञानं जायते । 'भक्त्या ज्ञानान्निषिद्धानां त्यागान्नित्यं हरिस्मृतेः । अरागाद्विहितात्यागादित्येतैरेव संयुतैः । अपरोक्षदर्शनं विष्णोर्जायते नान्यथा क्वचिदि'ति सत्तत्वे ॥ ५ ॥ ६ ॥ तमसः परस्तादप्राकृतदेहः ॥ ९ ॥ मन आदीनां ब्रह्मणि चरणं ब्रह्मचर्यं ॥ ॥ ११ ॥ एकाक्षरवाच्यत्वादेकाक्षरं परं ब्रह्म ॥ १३ ॥ 'नियमाज्जन्मनोऽभावो मुक्तस्यैव तथापि तु । महर्लोकमतीतानां न जन्मांशलयौ विना । तत्राप्यवश्यं तत्स्थानं तैः क्षिप्रं पुनराप्यत' इति पाद्मे ॥ १६ ॥ सहस्रमिति बह्वेव । ब्रह्मणः परब्रह्मणः । 'अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञक' इति वाक्यशेषात् । न हि विरिञ्चाहन्येव सर्वव्यक्तिलयः । 'नित्यस्यापि हरेः कालो द्विपरार्धात्मकस्त्वयम् । अहश्चासौ निमेषश्चेत्यप्रवृत्त्योपचर्यत' इति च ॥ १७-२२ ॥ यत्र कालाभिमानिदेवतासु मृत्यनन्तरं प्रयाताः । अग्निज्योतिर्धूमानामकालाभिमानित्वेऽपि कालप्राचुर्यात्काल इत्युच्यते । 'अग्निर्ज्योतिरिति द्वेधा वह्नेः पुत्रो व्यवस्थितः । तं प्राप्य याति ब्रह्मिष्ठो दिवसाद्यभिमानिन' इति सत्तत्वे । तत्कालमरणविवक्षायामग्निज्योतिर्धूमानामयोगः । 'अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्येतौ वै सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोती'ति विदुषो दक्षिणायनमरणेऽप्यपुनरावृत्त्या ब्रह्मप्राप्तिश्रुतेः ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

'विद्वान्ब्रह्म समाप्नोति यत्र तत्र मृतोऽपि सन्नि'ति पाद्मे ॥२३-२६॥ 'मार्गौ ब्रह्म च यः पश्येत्साक्षादेवापरोक्षतः ॥२७॥ सर्वपुण्यातिगोऽमुह्यन्यात्यसौ ब्रह्म तत्परमि'ति च ॥२८॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा० गीतातात्पर्येऽष्टमोऽध्यायः ॥८॥ ॥ ॥ ॥

हरिः ॐ ॥ सप्तमोक्तं प्रपञ्चयति । 'विष्णुगान्यप्यतत्स्थानि भूतान्येष ह्यसङ्गत' इति च । ममात्मा मम देह एव । तदनन्यत्वात् । देहस्याचेतनत्वशङ्कानिवृत्तये ममात्मेत्याह ॥४-५॥ 'अध्यक्षोऽधिपतिः प्रोक्तो यदक्षाण्यस्य चोपरी'ति शब्दनिर्णये ॥१०॥ मानुषीं मनुष्यसदृशीं । 'तन्वा विष्णुरनन्योऽपि स्वाधीनत्वात्तदाश्रित' इति च । 'ब्रह्मरुद्ररमादीनां साम्यदृष्टिरनन्यता । प्रादुर्भावगतस्यापि दोषदृष्टिरपूर्णता । धर्मदेहावतारादेर्भेददृष्टिश्च सङ्करः । अवतारेष्विति ज्ञेयमवज्ञानं जनार्दने ॥ ११ ॥ सर्वं मोघं शुभं तस्य योऽवजानाति केशवम् । अधरं याति च तमः प्रादुर्भावगतोऽप्यतः । ज्ञेयः केवलचिद्देहो निर्दोषः पूर्णसद्गुण' इति भविष्यत्पर्वणि ॥ १२ ॥ 'एकमूर्तिश्चतुर्मूर्तिरथवा पञ्चमूर्तिकः । द्वादशादिप्रभेदो वा पूज्यते सज्जनैर्हरि'रिति च ॥ १३--१५ ॥ 'अर्च्यत्वादृक्समत्वाच्च निजरूपेषु साम सः । याज्यत्वात्स यजुर्यज्ञः सार्वज्ञात्पुरुषोत्तमः । क्रतुः कृतिस्वरूपत्वात्स्वधाऽनन्यधृतो यतः । मानात्त्रातीति मन्त्रोयमुष्टानां निधिरौषधम् । आज्यायस्त्वादाज्यनामा दर्भो दरधरो यतः । आहूतत्वाद्धुतं चायमग्निर्नेताऽगतेर्यत' इत्यादि च । 'तत्तत्पदार्थभिन्नोऽपि तत्तन्नामैवमच्युतः । स्वातन्त्र्यात्सर्वकर्तृत्वाद्गुणानन्त्याच्च केवलमि'ति च । 'ओमित्याक्रियते यस्मादोङ्कारो भगवान्हरिरि'ति च । 'पातीति स पिता मानान्माता यत्स पितुर्महान् । पितामहो निधातृत्वान्निधानं भीतरक्षणात् । शरणं व्यञ्जनाच्चैव बीजमित्युच्यते प्रभुरि'ति च । प्रलयकाले संहर्तृत्वात्प्रलयः । अन्यदाऽपीति मृत्युः ।

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

'प्राणगः प्राणधर्ता यदमृतं प्रविलापयन्। विश्वं प्रलय इत्युक्तो मृत्युरन्यत्र मारणादि'ति च। 'सत्साधुगुणपूर्णत्वादस्मान्नान्यो गुणाधिकः। यतोऽतो सदितिप्रोक्तं विष्ण्वाख्यं परमं पदमि'ति शब्दनिर्णये ॥१६--१९॥ 'अनन्यदेवतायागाद्भक्त्युद्रेकादकामनात्। सदा योगाच्च वैशिष्ट्यं त्रैविद्याद्वैष्णवादपि। स्याद्धि भागवतस्यैव तेन ब्रह्मादयोऽखिलाः। अश्वमेधादिभिर्यज्ञैरपि केशवयाजिनः। वैष्णवा इति बुद्ध्यैव मानयन्त्यन्यदेवता' इत्याग्नेये। 'सम्यग्गुणगणज्ञाना-दुपासा पर्युपासने'ति च। मामिष्ट्वा प्रार्थयन्त इत्युक्तत्वाज्ज्ञानन्तोऽपि नाभितो जानन्ति तत्वेन। 'सर्वदेववरत्वेन यो न जानाति केशवम्। तस्य पुण्यानि मोघानि याति चान्धं तमो ध्रुवमि'ति च। 'मोघाशा मोघकर्माण' इत्युक्तत्वाच्च न केवलाज्ञविषयं मिथ्याज्ञानिविषयं वा'च्य-वन्ति त' इत्यादि। अतः सर्वाधिक्यं विष्णोर्ज्ञात्वाऽपि ब्रह्मादीनां तत्परिवारत्वादिकमजानतामिदं फलम् ॥२०--२४॥ 'नास्य भक्तोऽपि यो द्वेष्यो न चाभक्तोऽपि यः प्रियः। किन्तु भक्त्यनुसारेण फलदोऽतः समो हरिरि'ति पाद्मे। प्रीत्या मयि ते ॥ २९ ॥ 'पापादिकारिताश्चैव पुंसां स्वाभाविका अपि। विप्रत्वाद्यास्तत्र पुण्याः स्वाभाव्या एव मुक्तिगाः। यान्ति स्त्रीत्वं पुमांसोऽपि पापतः काम-तोऽपि वा। न स्त्रियो यान्ति पुंस्त्वं तु स्वभावादेव याः स्त्रियः। पुंसा सहैव पुंदेहे स्थितिः स्याद्वरदानतः। तज्जन्मनि वराः पाप-जाताभ्यो निजसत्स्त्रियः। सर्वेषामपि जीवानामन्त्यदेहो यथा निजः। मुक्तौ तु निजभावः स्यात्कर्मभोगांस्ततोऽपि चे'तिभविष्यत्पर्ववचना-त्पापयोनयः पुण्या इति विशेषणम् ॥३२-३३॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ-भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्ये नवमोऽध्यायः ॥९॥

हरिः ॐ ॥ उपलक्षणार्थं सुरगणा इत्यादि ॥२॥ अनस्याप्यादि-रनादिः ॥ ३ ॥ 'बुद्धिर्बोधनिधित्वात्तदन्तःकरणमुच्यत' इति शब्द-

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

निर्णये ॥४॥ 'मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वसिष्ठश्च महातेजाः पूर्वं सप्तर्षयः स्मृता'इति ब्राह्मे। 'मनवो बोधवैशेष्याद्देवा ब्रह्मादयः स्मृताः। विप्रादिवर्णभेदेन चत्वारो बहवोऽपि ते। दीनत्वाद्देवनामानस्त्वन्ये ब्रह्मादिनामकाः। अवैष्णवकृतो यज्ञो दीनैर्देवैस्तु भुज्यते। वैष्णवैस्तु कृतो यज्ञो देवैर्हि मनुनामकैः। मरीच्याद्यास्तु तत्पुत्रा मानवा नामतः स्मृताः। तत्पुत्रपौत्रा मुनयस्तथा मानवमानवाः। तेभ्यो मनुष्या इत्येषा सृष्टिर्विष्णोः समुत्थिते'ति महाविष्णुपुराणे ॥ ६ ॥ 'युज्यते येन योगोऽसावुपायः शक्तिरेव चे'ति च। विशिष्टभवनं विभूतिः। महत्त्वं विविधभवनं वा। योगः सामर्थ्यम् ॥७॥ भजन्ते मामित्यनेन जीवेश्वरैक्यशङ्कां निवर्तयति ॥ ॥ ८ ॥ मद्गतप्राणा मद्विषयचेष्टाः ॥ ९ ॥ 'येषां विष्णुस्वरूपाणां सन्निधेरन्यवस्तुषु। विशिष्टत्वं स्वजातेः स्याद्विभूत्याख्यानि तानि तु। ब्रह्मनामा ब्रह्मगतः सर्वदैवतसश्रयात्। आधिक्यहेतुर्भगवान्सामस्थः सामनामकः। आधिक्यहेतुर्वेदेभ्यस्तथाऽश्वत्थस्थितो हरिः। उत्कर्षहेतुर्वृक्षेभ्यो य एवाश्वत्थनामक' इत्यादि विभूतितत्वे। केषु केषु च भावेष्वित्युक्तत्वाच्च ब्रह्मादिजीवेभ्योऽन्यदेव विभूतिरूपम्। 'द्विविधं वैभवं रूपं प्रत्यक्षं च तिरोहितम्। कपिलव्यासकृष्णाद्यं प्रत्यक्षं वैभवं स्मृतम्। भिन्नं ब्रह्मादिजीवेभ्यो जडेभ्यश्चापि तद्गतम्। स्वजात्याधिक्यदं तेषां तत्तिरोहितवैभवमि'त्यादि च। 'आत्मा ततगुणत्वेन रवज्ञेयो यतो रविः। उदवन्मेघचलनान्मरीचिः साम साम्यतः। सुखात्सुखत्वात्तु शशी वेदो वेदनतो हरिः। वासवर्ती वासवोऽसौ चेतो नेता तु चेतना। पालकैर्वननीयत्वात्पवनो बोधनान्मनः। पावकः शोधनान्मेरुरीरो यन्मास्य सागरः। सारस्य गरणात्स्कन्दो जगतः स्कन्दनाद्भृगुः। भर्जनाज्जपयज्ञश्च जातपो याज्य एव च। अश्वाकारस्थितोऽश्वत्थ ऐरं श्रीश्च तदाश्रयः। ऐरावतो नराणां

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

यद्द्यात्सर्वं स नारदः। ह्रीश्रीसमाश्रयत्वाच्च हिमालय इतीरितः। वर्ज्यत्वादरिभिर्वज्रो वैनतेयो नतास्पदः। वासुकिर्वाससुखदः कन्दर्पः सुखभेदपः। अर्यमा ज्ञेयमातृत्वात्काल आकलनादपि। वरुणो वरणाद्द्वन्द्वो द्विरूपोऽन्तर्बहिर्यतः। मकरो मानकर्तृत्वाद्यमः संयमनाद्विभुः। प्रल्हादः स महानन्दो मृगेन्द्रो मृगयत्पतिः। जाह्नवी जहतां स्थानमध्यात्मं चात्मनां पतिः। विद्या ज्ञप्तिस्वरूपत्वाद्वादो वाच्यत्वतो हरिः। कीर्त्यो वक्ताऽश्रयः कीर्तिर्वाक् श्रीरिति च नामकः। स्मरणीयः स्मृतिर्मेधा क्षमारूपस्तथेर्यते। द्यूतं क्रीडापरत्वाच्च गायत्री त्राति गायकान्। सत्वं साधुगुणत्वाच्च दण्डनाद्दण्ड उच्यते। बृहत्सारोऽप्यमेयश्च बृहत्सामोशनोशतेः। शुभाशुभज्ञानकरः कुसुमाकर ईरितः। ज्ञानं ज्ञानात्मतो मौनं मुनीड्यो नीतिरानयन्। मार्गाणामन्तगत्वात्तु मार्गशीर्षः प्रकीर्तितः। सुखं पिबल्लीलयैव कपिलो व्यास एव च। विशिष्टत्वाद्विष्णुनामा विशिष्टप्राणसौख्यतः। एवं नानागुणो विष्णुर्नानानामभिरीरितः। नानाप्राण्यादिसंस्थश्च विभूतिरितिशब्दितः। शय्यादिषु विजातीयस्वाम्यदः सारदः क्वचित्। शर्वादिषु सजातीयश्रैष्ठ्यदत्वेन संस्थितः। शक्रोशनार्जुनाद्येषु सजातीयैकदेशतः। देवेष्वप्यधिको ब्रह्मा यतो विष्णोरनन्तरः। कवित्वादिगुणेष्वेव यत्समो नास्ति कश्चन। तथा भीमश्च पार्थेषु ज्ञानं च ज्ञेषु चोत्तमम्। सुदर्शनं चायुधेषु वेदेष्वृग्वेद उच्यत' इत्यादि विभूतितत्वे। क्वचित्साम्न आधिक्यमभिमान्यपेक्षया। 'ऋचः श्रीर्गीरुमाद्याश्च साम्नःप्राणशिवादय' इत्याद्यभिमानिभेदात्। तत्रापि यथायोग्यम् ॥ २१--३८॥ मम तेजोंऽशेन संयुक्तं भवति ॥ ४१ ॥

किं ज्ञातेनेति वक्ष्यमाणस्याधिकफलत्वज्ञापकमेव। अन्यथोक्तेरेव वैयर्थ्यात्। 'अन्याधिक्यज्ञापनार्थं शुभं चाक्षिप्यते क्वचित्। न तावताऽस्य निन्द्यत्वं ज्ञेयैवान्यवरिष्ठता। उभयं मिलितं चैव ततोऽ-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

प्यधिकशोभनमि’ति च ॥४२॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य-विरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये दशमोऽध्यायः ॥१०॥ ॥

हरिः ॐ ॥ आत्मानमव्ययम् । परमं रूपमैश्वरम् । ‘सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतो मुखमि’त्यादिरूपविशेषणाच्च रूपस्येश्वर-साक्षात्स्वरूपत्वं नित्यत्वं तत एव चिदानन्दाद्यात्मकत्वं च सिद्धम् । मम देह इत्युक्तत्वाच्चादित्यादीनां भेदः सिद्धः । ‘मे रूपाणि’ ‘सर्वतोऽनन्तरूपं’ ‘द्रष्टुमिच्छामि ते रूप’मित्यादेश्चैकस्यैवाभिन्नानन्त-रूपत्वं च ॥ ‘एकं रूपं हरेर्नित्यमचिन्त्यैश्वर्ययोगतः । बहुसङ्ख्या-गोचरं च विशेषादेव केवलम् । अभावो यत्र भेदस्य प्रमाणावसितो भवेत् । विशेषो नाम तत्रैव विशेषव्यवहारवान् । विशेषोऽपि स्वरूपं स स्वनिर्वाहक एव च । द्रव्यात्मना स नित्योऽपि विशेषात्मैव जायते । नित्या एव विशेषाश्च केचिदेवं द्विधैव सः । वस्तुस्वरूप-मस्त्येवेत्येवमादिष्वभेदिनः । विशेषोऽनुभवादेव ज्ञायते सर्ववस्तुषु । न चाविशेषितं किञ्चिद्वाच्यं लक्ष्यं तथा मितम् । विशिष्टस्य स्वतोऽ-न्यत्वे स्वस्यामेयत्वहेतुतः । नैव ज्ञेयं विशिष्टं च मानाभावाच्च नो भवेत् । स्वयमित्यपि हि स्वत्वविशेषेण विवर्जितम् । न ज्ञेयं तद्विशेष्यं च तथैवेत्यनवस्थितिः । अभेदे न विरोधोऽस्ति ज्ञाताज्ञातं यतोऽखिलम् । तदेव ज्ञातरूपेण ज्ञातमज्ञातमन्यथा । अभिन्नस्य विशिष्टत्वान्न दोषद्वयमप्युत । एकत्वानुभवाच्चैव विशेषानुभवादपि । तज्ज्ञानानुभवाच्चैव न दोषद्वयसम्भवः । भेदाभेदौ च तौ नैव कर्तृ-भोक्तृविशेषणे । मदन्य इत्यनुभवो यतो नैवास्ति कस्यचित् । भेदो विशेषणस्यापि नान्तरस्य क्वचिद्भवेत् । शुद्धस्वरूपइत्यादावभेदस्यैव दर्शनात् । अपृथग्दृष्टिनियमाद्बलज्ञानादिकस्य च । ऐक्यं बाह्य-विशेषाणां पृथक्दृष्टयैव तन्न तु । विशेषहेत्वभावेऽपि द्वैविध्यं कल्प्यते यदि । कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्रातिसङ्गताः । नैकत्वं नापि

SGDF
Sri Gurgeshwari Digital Foundation

नानात्वं नियमादस्त्यचेतने। भेदाभेदावनुभवादतस्तत्रान्यथागतेः। एकोऽहमन्यतोऽन्यश्चेत्येवमेव व्यवस्थितौ। भेदाभेदौ चेतनेषु तस्मान्नैकप्रकारता। एकमित्येव यज्ज्ञातं बहुत्वेनैव तत्पुनः। पटाद्यं ज्ञायते यस्माद्भेदाभेदौ कुतो न तत्। तन्तुभ्योऽन्यः पटः साक्षात्कस्य दृष्टिपथं गतः। अनन्यश्चेत्तन्तुभावे पटाभावः कुतो भवेत्। न चात्मनि विशेषोऽत्र दृष्टान्तत्वं गमिष्यति। शुद्धोऽहंप्रत्ययो यस्मात्तत्राभेदप्रदर्शकः। अत्रावयवभेदेन स्यादेव ह्यनवस्थितिः। न चानवयवं वस्तु क्वचित्स्यान्मानगोचरम्। पूर्वापरादिभेदेन यतोंऽशोऽस्यावगम्यते। उपाधिरप्येकदेशसम्बद्धः सन्तमेव हि। ज्ञापयेद्भेदमखिलं ग्रसन्स विभजेत्कथम्। तस्माद्गुणादिकमपि नास्त्यनंशतया क्वचित्। भावाभावव्यवहृतेर्विद्यमानेऽपि वस्तुनि। भेदाभेदौ गुणादेश्च जडे वस्तुनि संस्थितौ। चेतने शक्तिरूपेण गुणादेर्भाव इष्यते। सुप्तोऽयं बलवान्विद्वानित्यादिव्यवहारतः। न चैवं शक्तिरूपेण जडे व्यवहृतिः क्वचित्। एकमेवाद्वितीयं तन्नेह नानास्ति किञ्चन। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति। यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति। एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति। इत्यादिश्रुतिमानाच्च परमैश्वर्यतस्तथा। सर्वं तु घटते विष्णौ यत्कल्याणगुणात्मकमि'त्यादि ब्रह्मतर्के ॥ १--१४ ॥ कमलासने ब्रह्मणि स्थितं रुद्रम्। 'विष्णुं समाश्रितो ब्रह्मा ब्रह्मणोऽङ्कगतो हरः। हरस्याङ्गविशेषेषु देवाः सर्वेऽपि संस्थिता'इति पाद्मे ॥ १५ ॥ द्यावापृथिव्योरन्तरमेकेनैव रूपेण व्याप्तम्। नान्तं न मध्यमित्युक्तत्वात्पुनरनादिमध्यान्तमिति गुणानन्त्यापेक्षया। त्वया ततं विश्वमनन्तरूपेति कालापेक्षया। स्वयमन्तं विद्यमानमपि न पश्यतीत्याशङ्क्य त्वया ततं विश्वमित्याह। अन्यत्तात्पर्यज्ञापनायाभ्यासरूपम्। 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व'इति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिषु

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

सर्वशब्दव्याख्यानरूपम् । 'त्रिलोकेषु स्थितैर्भक्तैरर्जुनाय प्रदर्शितम् । दृष्टं विष्णोर्विश्वरूपं स्वयोग्यत्वानुरूपतः । प्रायः सहैव पार्थेन प्रायो भीताश्च तेऽखिलाः । दर्शनाभ्यासतो दृष्टिरानन्दोद्रेककदा भवेत् । तस्मिन्काले तु भूमेश्च भारहारार्थमुद्यमात् । उग्रत्वमिव सर्वत्र न भीतिर्ब्रह्मदर्शिनाम् । अर्जुनादधिका ये तु तेषां भीतिर्न चाभवत् । श्रीब्रह्मरुद्रपूर्वाणां कृष्णाया भीमरामयोरि'त्याग्नेयवचनादृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमित्यादि युज्यते । मुक्ताः सुरसङ्घा विशन्ति । 'प्रवेशो निर्गमश्चैव मुक्तानां स्वेच्छया भवेदि'ति ब्रह्माण्डे । अन्यचेष्टां कुर्वतामपि भगवच्चेष्टयैव प्रलयोदके प्रजानां प्रवेशवत्प्रवेशो युज्यते । सेनामध्यतो भगवन्मुखानामुभयाभिमुखत्वाच्चोभे सेने तत्र प्रविशतः । ये तु तस्मिन्मुहूर्ते मरिष्यन्ति तेषां दशनान्तरे चूर्णितमपि शिरः सूक्ष्मदृष्टिगोचरत्वान्मानुषदृष्ट्या तथा न दृश्यते । यथा भिन्नमपि घटादिकं यावत्पृथङ्न पतति तावन्मन्ददृष्टीनां न ज्ञायते । यथा पुरूरवसो जराऽश्विभ्यामेव दृष्टा ॥ १९--२७ ॥ विशेषगुणकर्मविषय एव प्रश्नः । विष्णविति सम्बोधनात् ॥ ३१ ॥ 'कालः कलितसम्पूर्णसद्गुणत्वाज्जनार्दनः । संहारात्सर्ववित्त्वाद्वा सर्वविद्रावणेन वे'ति महावाराहे । अपिशब्देन भ्रात्रादीनप्यृते ॥ ३२ ॥ जयद्रथस्य पितुर्वरादेव विशेषः । निहता निहतप्रायाः । पश्चादर्जुनेऽपि स्थित्वा स एव हनिष्यति ॥ ३३--३४ ॥ 'वायुर्बलज्ञानयोगाच्छशाङ्कोऽतिसुखाङ्कितः । इन्द्रः स परमैश्वर्यादिति नानाभिधो हरिरि'ति च । एकः सर्वोत्तमोऽप्यसत्कृतः । 'एकः सर्वाधिको ज्ञेय एक एव करोति यदि'ति च ॥ ४२ ॥ तेनैव रूपेण भवेत्यनन्तरूपगोपनेन तदेव प्रकाशयेत्यर्थः । 'पञ्चाननं चिन्त्यमचिन्त्यरूपं पद्मासनं गोपितविश्वरूपमि'ति वैहायससंहितायाम् ॥ ४६ ॥ 'विश्वनामा स भगवान्यतः पूर्णगुणः प्रभुरि'ति पाद्मे । त्वदन्येन न दृष्टपूर्वमित्यनेन तेनैवेन्द्र-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

शरीरेण दृष्टमिति ज्ञायते । त्वदन्येनेति त्वदवरापेक्षया । तैरपि तद्वन्न दृष्टमित्येव । 'विश्वरूपं प्रथमतो ब्रह्मापश्यच्चतुर्मुखः । तच्छतांशेन रुद्रस्तु तच्छतांशेन वासवः । यथेन्द्रेण पुरा दृष्टमपश्यत्सोऽर्जुनोऽपि सन् । तदन्ये क्रमयोगेन तच्छतांशादिदर्शिन'इति ब्रह्माण्डे ॥ ४७ ॥ वेदादिभिरपि त्वदवरेणैवं द्रष्टुमशक्यम् । अन्यथा दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमित्यादिविरोधः ॥ ४८ ॥ स्ववत्क्रियत इति स्वकं रूपम् । विश्वरूपमज्ञानां स्वरूपवन्न दर्शयति । एतदज्ञानामपि तथैव दर्शयतीति विशेषः । अन्यथा द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमिति विरुद्धं स्यात् । 'परावरविभेदस्तु मुग्धदृष्टिमपेक्ष्य तु । प्रादुर्भावस्वरूपाणां विश्वरूपस्य च प्रभोः । अन्यथा न विशेषोस्ति व्यक्तिर्ह्यज्ञव्यपेक्षये'ति च ॥५०॥ किञ्चिन्मनुष्यवद्दृश्यमानत्वान्मानुषम् ॥ ५१ ॥ ये दर्शनकाङ्क्षिणस्तैरपीदानीं दृष्टं प्रायः ॥ ५२ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये एकादशोऽध्यायः ॥११॥

हरिः ॐ ॥ साधननिर्णयोऽत्र । 'श्रिये जातः श्रिय आ निरियाय श्रियं वयो जरितृभ्यो दधाति । श्रियं वसाना अमृतत्वमायन्भवन्ति सत्या समिथा मितद्रौ' । 'उपासिता मुक्तिदा सद्य एव ह्यस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी । या श्रीर्लक्ष्मीरौपला चाम्बिकेति ह्रीश्चेत्युक्ता संविदग्र्या सुविद्ये'त्यादिश्रुतिभ्यः । 'श्रीः सुतुष्टा हरेस्तोषं जनयेत्क्षिप्रमेव तु । अतुष्टा तदतुष्टिं च तस्माद्ध्येयैव सा सदा' । 'अव्यक्तं प्रकृतिं प्राहुः कूटस्थं चाक्षरं च ताम् । प्रधानमिति च प्राहुर्महापुरुष इत्यपि । तां ब्रह्म महदित्याहुः परं जीवं परां चितिम् । तस्यास्तु परमो विष्णुर्यो ब्रह्म परमं महदि'तिब्रह्माण्डवचनाच्चाव्यक्तोपासनान्मोक्षाशङ्कया पृच्छति । कूटस्थोऽक्षर उच्यत इत्युत्तरवचनात्कूटस्थमचलमित्यत्राप्युक्तेरव्यक्तशब्दश्चित्प्रकृतिवाची । अन्यथा 'ये त्वां पर्युपासते' 'ये चाप्यक्षरं' 'तेषां के योगवित्तमा'इति भेदेन

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

प्रश्नानुपपत्तिः । 'परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवानि'ति तेनैवोक्तत्वात् । ये तु 'ते मे युक्ततमा मताः' 'मय्येव मन आधत्स्व'-त्यादौ भगवतोक्तेऽप्यव्यक्तोपासकानामाधिक्यं वदन्ति ते त्वपलापक-त्वादतीवसाहसिका इति सुशोच्या एव । 'न चलेत्स्वात्पदाद्यस्मा-दचला श्रीस्ततो मते'त्याग्नेये । 'सूक्ष्मत्वादप्रसिद्धत्वाद्गुणबाहुल्यत-स्तथा । अनिर्देश्यौ तथाऽव्यक्तावचिन्त्यौ श्रीश्च माधव' इति नारदीये ॥१॥ 'अविष्णुज्ञैरतद्भक्तैस्तदुपासाविवर्जितैः । शपेदुपासिताऽ-प्येषा श्रीस्तांस्तद्धरितत्ववित् । तद्भक्तस्तमुपास्यैव श्रियं ध्यायीत नित्यदा । तेन तुष्टा तु साऽच्छिद्रं दद्याद्विष्णोरुपासनम् । तत-स्तद्दर्शनान्मुक्तिं यात्यसौ नात्र संशयः । तथापि सर्वपरमां सर्वदोष-विवर्जिताम् । ज्ञात्वा श्रियं तत्परमं तत्पतिं पुरुषोत्तमम् । विज्ञायो-पासते नित्यं ते हि युक्ततमा मताः । यतः क्लेशोऽधिकस्तेषां पृथक् श्रियमुपासताम् । विष्णुना सहिता ध्याता सा हि तुष्टिं परां व्रजेत् । अन्यथा तु पुनर्विष्णोः श्रीपतित्वेन चिन्तनम् । अच्छिद्रमेव कर्तव्य-मिति मुक्तिश्चिराद्भवेत् । तस्मादक्लेशतो मुक्तिः क्षिप्रं विष्णुमुपासता-मि'ति परमश्रुतिः । युक्ततमाः साधकतमाः । 'विष्णोरन्यं न स्मरेद्यो विना तत्परिवारताम् । तदधीनतां वाऽनन्ययोगी स परि-कीर्तित' इति च । अन्तवत्तु फलं तेषामित्यादिनाऽन्यदेवतोपासनायाः पूर्वं निन्दितत्वाल्लक्ष्म्यास्त्वतिसामीप्याद्विशेषमाशङ्क्य तदुपासनाविषय एव प्रश्नः कृतः ॥ २--६ ॥ 'वैष्णवान्येव कर्माणि यः करोति सदा नरः । जपार्चामार्जनादीनि स्वाश्रमोक्तानि यानि च । स तत्कर्मेति विज्ञेयो योऽन्यदेवादिपूजनम् । कृत्वा हरावर्पयति स तु तद्योग-मात्रवान् । तत्र पूर्वो विशिष्टः स्यादादिमध्यान्ततः स्मृतेः । अवान्तरे च नियमाद्विष्णोस्तद्दासताऽस्य यत् । मनसा वर्ततेऽन्योऽपि यथा-शक्ति हरिस्मृतेः । पूर्वोक्त योग्यो भवति यदि नित्यं तदिच्छति ॥

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

॥८--११॥ असम्यग्ज्ञानिनो ध्यानाज्ज्ञानमेव विशिष्यते । ज्ञात्वा ध्यानं ततस्तस्मात्तत्फलेच्छाविवर्जितम् । तस्माज्ज्ञानाद्भवेन्मुक्तिस्त्यागाद्ध्यानयुता स्फुटमि'ति च । शान्तिर्मुक्तिः ॥१२॥ अवैष्णवसर्वारम्भपरित्यागी । सर्वारम्भाभिमानत्यागेन फलत्यागेन भगवत्समर्पणरूपेण च त्यागी । 'सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः' । 'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसे'त्यादेः । 'भक्तिं ज्ञानं च वैराग्यमृते यो नेच्छति क्वचित् । शुभाशुभपरित्यागी विद्वद्भिः कीर्तितो हि स' इति च । 'प्रायः सुखादिषु समः प्रायो हर्षादिवर्जितः । तथोच्यते यथाऽल्पस्वो निःस्व इत्युच्यते जनैः । न हि मुख्यतया साम्यं कस्यचित्सुखदुःखयोः । न च हर्षादिसंत्यागो यावन्मुक्तिः कुतश्चने'ति च । 'हृतिर्मदादधर्माय हर्षो नाम प्रकीर्तित' इति शब्दनिर्णये । व्यस्तेन प्रियाः समस्तेनातीवप्रियाः । भक्तिस्तु व्यस्तेष्वप्युक्तैव । 'यस्मान्नोद्विजत ' इत्यत्रापि स चेत्यनेन भक्तिरनुषज्यते । धर्मसाधनं धर्म्यं तदेवामृतसाधनममृतं धर्म्यामृतम् ॥२०॥ इति श्रीमदानन्द० श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये द्वादशोऽध्यायः॥१२॥

हरिः ॐ ॥ सर्वार्थसङ्क्षेपोऽयम् । 'हिंसाहेतुश्च जीवस्य परेण प्रेर्यते च यत् । अव्यक्तादिशरीरं तु तत्क्षेत्रं क्षीयतेऽत्र यत् । इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं देहोऽव्याप्तिश्च चेतसः । तद्विकारा इति ज्ञेयाश्चिद्रूपेच्छादिमिश्रिताः । विकारेच्छादिनिर्मुक्तश्चिन्मात्रेच्छादिसंयुतः । मुक्त इत्युच्यते जीवो मुक्तिश्च द्विविधा मता । चिन्मात्रद्वेषदुःखे च देहो मिथ्यादृगात्मकः । निषिद्धेच्छा च यत्र स्युर्नित्या सा मुक्तिरासुरी । चिन्मात्रा वैष्णवी भक्तिर्देहः सम्यग्दृगात्मकः । सुखमिच्छाऽनुकूला च धृतिर्दैवीति सा मते'ति नारायणश्रुतिः । 'क्षेत्रज्ञो भगवान्विष्णुर्न ह्यन्यः क्षेत्रमञ्जसा । वेत्त्यसौ भगवान् ज्ञेयो व्यक्ताव्यक्तविलक्षणः । स तु जीवेषु सर्वेषु बहिश्चैव व्यवस्थितः । विलक्षणश्च

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

जीवेभ्यः सर्वेभ्योऽपि सदैव च। सर्वतः पाणिपादादिर्यतः पाण्यादि-शक्तिमान्। केशादिष्वपि सर्वत्र कृष्णकेशो हि यादवः। अणो-रणुतरै रूपैः पाणिपादादिसंयुतैः। सर्वत्र संस्थितत्वाद्वा सर्वतः पाणि-पादवान्। सर्वेन्द्रियाणां विषयान्वेत्ति सोऽप्राकृतेन्द्रियः। यतोऽतोऽ-निन्द्रियः प्रोक्तो यन्न भिन्नेन्द्रियोऽथवा। गुणैः सत्वादिभिर्हीनः सर्वकल्याणमूर्तिमान्। अन्यथाभावराहित्यादचरश्चर एव च। चरणात्सर्वदेशेषु व्याप्तोऽणुर्मध्यमस्तथा। सर्वगत्वात्समीपे च दूरे चैवान्तरे च सः। अनन्ताव्ययशक्तित्वात्तदन्यत्र विरोधिनः। सन्ति सर्वे गुणास्तत्र न च तत्र विरोधिन'इति च। न च जीवस्य क्षेत्रज्ञ-नाम। 'क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीर्जीवस्य मायारचिता अनित्याः। आविर्हिताश्चापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तु'रिति भागवते। अत एतद्यो वेत्तीत्युक्ते जीवस्यापि किञ्चिज्ज्ञानात्तत्प्राप्तेस्तन्निराकरणार्थं क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्याह। अन्यथैतद्यो वेत्तीत्युक्तेनैव सिद्धत्वा-त्क्षेत्रज्ञं चापीति व्यर्थम्। भेदपक्षे तु नामनिरुक्त्यर्थमेतद्यो वेत्तीति। सर्वाभेदमपि केचिद्वदन्तीति क्षेत्रं च ज्ञश्चेति व्युत्पत्तिं निवारयति। क्षेत्रज्ञं मां सर्वक्षेत्रेषु स्थितत्वेन विद्धीत्यर्थः। तत्पक्षे तु यो वेत्तीत्युक्त ईश्वरस्यापि क्षेत्रज्ञत्वं सिद्धमेव। सर्वाभेदविवक्षायां च सर्वं क्षेत्रमिति वक्तव्यं क्षेत्रेष्विति व्यर्थम्। न च तत्पक्षे मामित्यस्य कश्चिद्विशेषः। किं त्वेक एव क्षेत्र इति वक्तव्यम् ॥३॥ यतश्च यत्। यतः परमेश्वरानुमतेरिदं याति प्रवर्तते स चानुमन्ता यः। अनुसारिणी मतिरनुमतिः प्रेरणरूपा। 'प्रेरणानुमतिः प्रोक्ता क्वचित्संवाद उच्यते। प्रेरकत्वात्तु भगवाननुमन्ता प्रकीर्तित' इति च। उपद्रष्टानुमन्ता चेत्यनेनैवानुमतिरनुमन्ता चोक्तः। ज्ञेयं यत्तदित्यादिना यत्प्रभाव इत्यपि ॥४॥ चेतना चित्तव्याप्तिः। 'सङ्घातो देह उद्दिष्टश्चित्त-व्याप्तिस्तु चेतने'ति च ॥७॥ तत्वज्ञानविषयस्य विष्णोरपरोक्षदर्शनं

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

तत्वज्ञानार्थदर्शनम् । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानम् । ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमिति ज्ञानसाधनं ज्ञानं चोक्तम् ॥ १२ ॥ अनादीत्युक्ते स्वयं कारणं न भवतीत्याशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थ-मनादिमदित्याह । 'मुख्यतो गुणपूर्णत्वात्परं ब्रह्म जनार्दनः । मूर्तामूर्तव्यतीतत्वान्न सन्नैवासदुच्यत' इति च । 'मूर्तं सदवगम्यत्वा-दज्ञेयत्वादसत्परम् । पुंसामर्थ्यादगम्यत्वात्सर्ववेदप्रसिद्धितः । विलक्षणः सदसतोर्भगवान्विष्णुरव्यय' इति च ॥ १३ ॥ ज्ञानेन मुक्तौ प्राप्य-त्वाज्ज्ञानगम्यम् । 'स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थेति स्वज्ञेयत्वाज्ज्ञेयम् । अन्यज्ञेयत्वस्य ज्ञेयं यत्तदिति पूर्वमेवसिद्धत्वात् । कर्तृकर्मविरोध-वादिमतं निराकरोत्युत्तरज्ञेयशब्देन। 'स्ववेत्ता वेदनं च स्वं स्वेन वेद्यश्च केशवः। परस्य वेत्ता वित्तिश्च वेद्यश्च स्यात्परैः क्वचित् । तत्प्रसादं विना कश्चिन्नैव वेत्तुं हि शक्नुयात् । स्ववेदनेऽन्यवित्तौ वा नासावन्यदपेक्षते । स्वप्रकाश इति प्रोक्तस्तेनैकः पुरुषोत्तमः । जीवानां स्वप्रकाशत्वं तत्प्रसादात्स्ववेदनमि'ति च ॥१८॥ मद्भावाय मयि भावाय ॥ १९ ॥ प्रकृतिं पुरुषं चेत्यत्र पुरुषशब्देन जीवपरयोः प्रकृतिशब्देन चेतनाचेतनप्रकृत्योः स्वीकारायोभावपीति । विकाराणां सत्वादीनां चोपादानत्वविवक्षया प्रकृतिसम्भवत्वम् । स्वातन्त्र्यं तु परमेश्वरस्यैव । उपद्रष्टानुमन्ता चेत्यादि वक्ष्यमाणत्वात् । गुणानां च विकारत्वेऽप्यधिकविकारत्वविवक्षयाऽन्येषां विकारांश्च गुणांश्चेति पृथगुक्तिः ॥ २० ॥ 'स्वदेहेन्द्रियहेतुत्वं यज्जीवस्य स्वकर्मभिः । आवृत्य विष्णुतत्वं तद्धेतुश्चित्प्रकृतिर्मता । जीवस्य सुखदुःखानां भोगशक्तिप्रदः सदा । परमः पुरुषो विष्णुः सर्वकर्ताऽपि सन्सदा। विशेषकर्ता केषाश्चिदुक्तो यद्वद्विकुण्ठपः । उच्यते सर्वपालोऽपि विशेषेण स्वकर्मणे'ति च। परमेश्वरस्यैव सर्वकर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वदाने देव्या अल्पप्रवृत्तिरिति दर्शयितुमुच्यत इति स्थानद्वयेऽप्युक्तम् ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

कर्तृत्वेऽपि स एव मुख्यहेतुः। तथापि भोक्तृत्वापेक्षया तस्या अधिकप्रवृत्तिरिति कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यत इति सर्वहेतुत्वेऽपि विष्णोः प्रकृतेर्जीवं प्रति भोक्तृत्वदानेऽल्पप्रवृत्तिरिति पुरुषो भोक्तृत्वे हेतुरुच्यत इति विशेषहेतोरेवमुच्यते। मुख्यतस्तु सर्वहेतुत्वं विष्णोरेवेति भावः। पुरुषः प्रकृतिस्थ इत्यत्र पुरुषशब्दो जीवे। उभयोरपि पुरुषशब्देन पूर्वं प्रस्तुतत्वात्। यथायोग्यमुपपत्तेः॥२१॥ कार्यकारणसम्बन्धं भोगं च मिथ्येतिवदतां निराकरणायाह। पुरुषः प्रकृतिस्थो हीति। हीत्यनुभवविरोधं दर्शयति तेषाम्। न हि ज्ञानाज्ञानसुखदुःखादिविषयस्यान्तरानुभवस्य भ्रान्तित्वं क्वचिद्दृष्टम्। न चास्य मिथ्यात्वे किञ्चिन्मानम्। शरीरमारभ्यैव ह्यपरोक्षभ्रमो दृष्टः। तत्रापि बलवत्प्रमाणविरोधादेव भ्रान्तित्वं कल्प्यम्। साक्षिसिद्धस्यापि भ्रान्तित्वाङ्गीकारे येन सर्वस्य भ्रान्तित्वमभ्रान्तित्वं चात्मनोऽवगतं तदपि प्रमाणमात्मैव। व्यवहारतोऽप्यस्तीत्यत्र प्रमाणाभावात्। भ्रान्तिरभ्रान्तिर्वा न किञ्चित्सिध्यति। अनुभवो भ्रान्त इत्युक्ते भ्रान्तत्वे प्रमाणं तत्प्रामाण्यं च कुतः सिध्येत्?। व्यवहारतः सर्वमङ्गीकुर्म इत्युक्ते व्यवहारो व्यवहर्ता च कुतः सिद्धः?। प्रतीतित इत्युक्ते सैव कुतः?। स्वत इत्युक्ते स्वस्य भ्रान्तित्वे प्रतीतिं विनैव प्रतीतिरस्तीति भ्रान्तिः स्यात्। स्वाभावोऽपि स्यात्। स्वयमस्मीति च भ्रमः स्यात्। निरालम्बनो भ्रमो नोपपद्यत इत्यस्यापि भ्रमत्वोपपत्तेः। तत्प्रमाणमप्यप्रमाणमेव। प्रमाणत्वभ्रम इति न किञ्चित्सिध्यति। भ्रम इत्यस्यैव भ्रमत्वेऽन्यस्याभ्रमत्वमेव भवति। सुखदुःखादिविषयं ज्ञानमात्मस्वरूपमेवेति तस्य भ्रमत्वे छद्मना विनैव शून्यवादो भवति। न हि वृत्तिज्ञानविषयमज्ञानादिकं तेषामपि। भ्रमस्य चाविद्याकार्यत्वाङ्गीकारादात्मस्वरूपस्याप्यविद्याकार्यत्वं स्यात्। दुर्घटत्वं भूषणमित्युक्ते दुर्घटत्वं

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

सुघटत्वं चोभयं भूषणमस्माकमित्युत्तरम् । न हि प्रमाणसिद्धस्य दुर्घटत्वे सुघटत्वेवाऽपवादो दृष्टः । दुर्घटत्वं भूषणमिति वदद्भिरात्मनोप्यविद्यात्वमङ्गीकृत्य तदयुक्तमित्युक्ते तत्रापि भूषणत्वं किमिति नाङ्गीक्रियते ? । अतिसुकरत्वात् । न चात्मनोऽप्यविद्यात्वं वदतां तेषामुत्तरम् । अतोऽनन्तदोषदुष्टत्वाद्धीति प्रसिद्धैव भगवता निराकृताः । अस्य जीवस्य सदसद्योनिजन्मसु कारणं सत्वादिगुणसङ्गः ॥ २२ ॥ स्वतन्त्रकारणं तु परमेश्वर एवेत्याह । उपद्रष्टाऽनुमन्तेति । 'सर्वेभ्य उपरि द्रष्टा यदुपद्रष्टृनामकः । स्वातन्त्र्यात्स्वानुकूलेन मत्या प्रेरयति स्म यत् । अनुमन्तेति कथितः स्वयं प्रभुरजो हरिः । महाशक्तिर्यतो विष्णुर्महेश्वर इतीरितः । परमत्वाच्च तस्यैव ह्यनुमन्तृत्वमुच्यते । स एव सर्वदेहेषु देहिनोऽन्यो व्यवस्थित' इति च । मां विद्धि सर्वक्षेत्रेष्विति देहेऽप्युक्तः । तेनाहमेव स इति दर्शयति ॥ २३ ॥ 'द्विविधं पुरुषं चैव प्रकृतिं द्विविधामपि । सह तत्तद्गुणैः सम्यग्ज्ञात्वा पश्यति यः पुमान् । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते । अनादियोग्यताभेदात्पुंसां दर्शनसाधनम् । नानैव तत्र विष्णोस्तु प्रसादाद्वैष्णवं वपुः । स्वयं विज्ञायते किञ्चिच्छ्रूयते किञ्चिदन्यतः ॥ २४ ॥ तथा ज्ञात्वा हरिं ध्यात्वा स्वान्तः पश्यन्ति केचन । ऋषयः केचिदृषयो नारदाद्या बहिस्त्वपि । देवा विष्णुप्रसादेन लब्धसत्प्रतिभाबलात् । सर्वं क्रमेण विज्ञाय प्रतिभास्पष्टताक्रमात् । पश्यन्ति बहिरन्तश्च विष्णुं ध्यानमृतेऽपि तु । येषां ध्यानमृते दृष्टिस्तेषां ध्यानेऽपि दर्शनम् । स्यादेव साङ्ख्ययोगास्ते देवा ब्रह्माऽधिकोऽत्र च । केचित्तु क्षत्रियवरा अश्वमेधादिकर्मभिः । यजन्तो भक्तिमन्तश्च यज्ञभागार्थमागतम् । श्रवणप्रतिभाभ्यां च स्मरन्तः पुरुषोत्तमम् । पश्यन्ति ॥ २५ ॥ अन्ये तथाऽन्येभ्यः सर्वं श्रुत्वानुमत्य च । उपास्यैव तु पश्यन्ति नान्यथा

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

तु कथञ्चन। ऋषीत्राज्ञस्तथाऽऽरभ्य प्रतिभाऽभ्यधिका क्रमात्। यावद्ब्रह्मा ब्रह्मणस्तु प्रायो नाप्रतिभासितम्। विष्णोः प्रीत्यर्थमेवास्य श्रोतव्यं प्रायशो हरेः। अन्येषां श्रवणाज्ज्ञानं क्रमशो मानुषोत्तरम्। अत्यल्पप्रतिभानत्वान्मानुषाः श्रुतवेदिनः। सर्वे ते दर्शनात्तस्मा-त्स्वयोग्यान्मुक्तिगामिन' इति च। अन्येषामपि किञ्चिच्छ्रवणे विद्यमानेऽपि मनुष्याणामत्यल्पप्रतिभानत्वाच्छ्रुत्वाऽन्येभ्य इति विशेषणम्। मनुष्याणां प्रतिभामूलप्रमाणापेक्षा प्रायो न सम्यगु-त्पद्यतेऽल्पा चेति श्रुतिपरायणा इति। 'अश्रुतप्रतिभा यस्य श्रुति-स्मृत्यविरोधिनी। विश्रुता नृषु जातं च तं विद्याद्देवसत्तमम्। यश्च स्वमुखमानेन नवाधो देहवान्पुमान्। अष्टमानवती स्त्री च षण्णव-त्यंगुलौ पुनः। दशतालौ सप्तपादौ विद्यात्तौ च सुरोत्तमौ। यावत्पञ्चाङ्गुलोनं तद्देवमानं क्रमात्परम्। पादे त्वङ्गुलमात्रोनं तदूनं चतुरङ्गुलम्। यावद्देवोपदेवानां पादे चोनाङ्गुलं पुनः। तावन्मनुष्य-मानं स्यात्ततोऽधस्त्वासुरं स्मृतम्। द्विचत्वार्यधिकं तस्मात्षण्णव-त्यङ्गुलादधः। ज्ञेयमङ्गुलमानं तदुपदेवादिषु स्फुटम्। देवेष्ववर-वज्ज्ञेयमृषीणां चक्रवर्तिनां। यावद्यावत्प्रियो विष्णोस्तावत्स्त्रीपुंस्वरू-पिणः। हरेः सादृश्यमस्य स्यादनादिक्रमसुस्थिरमि'ति च॥ २६॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादित्यत्र क्षेत्रं श्रीः। 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहमि'ति वक्ष्यमाणत्वात्। 'अव्यक्तं च महद्ब्रह्म प्रधानं क्षेत्रमित्यपि। उच्यते श्रीः सदा विष्णोः प्रिया निर्दोषचिद्घना। सा हि न व्यज्यते विष्णुरत्र क्षेतिमहागुणा। जीवोत्तमा च तैनैतैः शब्दैरेकाऽभिधीयते। महान्ब्रह्मा जीवमहान्परात्मप्रेरिताः क्रियाः। अहं कर्तेति येनायं जीवो मंस्यत्यसौ शिवः। अहंकार इति प्रोक्तो जीवाहंमतिकृद्यतः। उमा बुद्धिरिति ज्ञेया शब्दादिज्ञानदा यतः। मतिदो मन उद्दिष्ट इंद्रः स्कन्दोऽपि तत्सुतः। श्रोत्रं तु श्रावयंश्चन्द्रः

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

स्पर्शो वायुसुतो मरुत् । चक्षुः सूर्यश्चक्षयति जिह्वा वारिपतिर्हितेः । अश्विनौ घ्राणमाघ्रातेर्वागग्निर्वचनादपि । हस्तौ वायुसुतौ ज्ञेयौ मरुतौ हानिलाभयोः । पादौ तु विष्णुनाऽऽविष्टौ यज्ञशंभू शचीसुतौ । पदनादेव पायुश्च भुक्तस्यैवाप्ययाद्यमः । संतत्युपस्थितिकृतेरुपस्थः स शिवो मनुः । विनायकस्तथाकाशो निरावृत्या प्रकाशनात् । प्रधानवायुजो भूतवायुर्नाम्ना मरीचिकः । अग्निश्च पृथिवी चैव प्रसिद्धौ वरुणो जलं । अदनात्प्रथनाज्जन्मलयहेतोस्तथाऽभिधाः । शब्दाद्याः पञ्च शिवजाः शब्दनात्स्पर्शनादपि । रूपणाद्रसनाच्चैव गन्धनाच्च तथाऽभिधाः । सुखं धृतिश्चेतना च सुखनाद्धिधृतेरपि । चेतोनेतृत्वतश्चैव मुख्यवायुः सरस्वती । श्रीश्चेच्छा चैव सा वायोः पत्नी त्वेवं धृतिर्मता । इच्छादानाच्च सैवेच्छा स्थानभेदात्तु देवताः । पृथक्पृथक्च कथ्यन्ते लक्ष्म्याद्या उदिता अपि । दुःखद्वेषौ कलिश्चैव द्वापरौ ब्रह्मणः सुतौ । प्रवरावसुराणां तौ संघातश्चेतनाः परे । एतैरभिमतं यच्च तत्तन्नाम्नाऽभिधीयते चेतनाचेतनं त्वेतत्सर्वं क्षेत्रमितीरितं । क्षितिरेतद्भगवतो यदतः क्षेत्रमीर्यते । क्षिणोति त्राति चैवैतदतो वा क्षेत्रमुच्यते । क्षितिं कृत्वा त्राति चैतदतो वा क्षेत्रमीरितं । एतस्मात्क्षीणमेतेन त्रातमित्यथवा पुनः । इच्छाद्यानां क्षेत्रनाम्नामपि नामान्तरं स्मृतं । विकार इति यस्मात्ते विशेषविकृतिस्थिताः । विशेषात्क्रियते यस्माद्विकारः कार्यमन्तिमं । विगतं करणं चात्र पुनर्नाशमृते यतः । तत्सम्बन्धाद्विकाराख्या इच्छाद्या अभिमानिनः । एतत्सर्वं सर्वदैव निर्दोषेणैव चक्षुषा । प्रेरयन्नेव जानाति तत्क्षेत्रज्ञो हरिस्तत' इति च । 'यस्यात्मा शरीरमि'त्यादिश्रुतेश्चेतनस्या 'पीदं शरीरं कौन्तेये'ति शरीरत्वोक्तिर्युज्यते । 'सत्वं जीवः क्वचित्प्रोक्तः क्वचित्सत्वं जनार्दनः । सत्वं नाम गुणः क्वापि क्वचित्साधुत्वमुच्यत' इति शब्दनिर्णये । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्वमि'ति च पैङ्गिश्रुतिः । जनी प्रादुर्भाव इति-

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

धातोर्जीवस्यापि शरीरे व्यक्त्यपेक्षया जनिर्युज्यते ॥२७॥ जीवेषु दुःखयोगादिरूपेण विनश्यत्स्वप्यतथाभूतं । 'दुःखयोगादिरूपेण जीवेषु विनशत्स्वपि । दुःखयोगादिरहितः सर्वजीवेष्ववस्थितः । गुणैः सर्वैः समो नित्यं न हीनो हीनगोऽपि सन् । इति पश्यति यो विष्णुं स एव न तमो व्रजेदि'ति पाद्मे ॥ २८-२९ ॥ प्रकृत्य स्वयमेव प्रारभ्य विष्णुना क्रियमाणानि । विष्णोर्नान्यः पूर्वप्रेरक इति । 'पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशादि'ति भगवद्वचनात् । 'द्रव्यं कर्म च कालश्चे'ति च । 'स्वयं प्रकृत्या भगवान्करोति निखिलं जगत् । नैव कर्ता हरेः कश्चिदकर्ता तेन केशव' इति च स्कान्दे । तेनेति प्रस्तुतत्वादेव सिद्धं । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' । 'स हि कर्ता' । 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्' । 'जन्माद्यस्य यतः' । 'मत्त एवेति तान्विद्धी'त्यादि सकलप्रमाणविरोधश्चान्यथा । प्रकृत्यैव चेति चशब्दात्तेनैवेति सिध्यति । 'प्रकृतेन क्रियायोगं चशब्दः क्वचिदीरयेत् । क्वचित्समुच्चयं ब्रूयात्क्वचिद्दौर्लभ्यवाचक' इति शब्दनिर्णये । प्रकृतेः कर्तृत्वं 'रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमि'त्यादिभगवद्वचनेन निरस्तं । 'न ऋते त्वक्रियते किञ्चनार' इति च । केवलप्रकृतेः कर्तृत्वाङ्गीकारे चशब्दो व्यर्थः । 'तत एव च विस्तारमि'ति वाक्यशेषविरोधश्च । 'अहं बीजप्रदः पिते'ति वक्ष्यमाणमत्रापि क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादिति प्रकृतमिति तेनापि विरोधः । अचेतनं करोतीति स्वोक्तिविरोधश्च । 'इच्छापूर्वं क्रियादानं कर्तृत्वं मुख्यमीरितमि'ति पैङ्गिश्रुतिः । विकारलक्षणं कर्तृत्वं तु प्रकृतेरङ्गीकृतमेव । तथापि लक्ष्मीपरमेश्वरमुक्तचेष्टासु तदभावात्सर्वश इत्यस्य सङ्कोचप्राप्तिः । 'अचेतनाश्रितं कर्म विकारात्मकमीरितं । यत्तु केवलचित्संस्थं प्रत्यभिज्ञाप्रमाणतः । अविकारात्मकं ज्ञेयं तन्न तत्प्राकृतं भवेदि'ति च ॥३०॥ 'एकविष्ण्वाश्रितानां तु जीवानां भेदमेव यः । ततः परस्परं चैव तारतम्येन पश्यति । विष्णोरेव च विस्तारं जगतः

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

स विमुच्यत' इति च ॥ ३१ ॥ शरीरस्थो जीवः । 'स्वप्नेन शरीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीती' ति श्रुतेः । 'शरीरस्थस्तु संसारी शरीराभिमतेर्मतः । विष्णुः शरीरगोऽप्येष न शरीरस्थ उच्यते । शरीराभिमतिर्यस्मान्नैवास्यास्ति कदाचन । तद्गतानां तु दुःखानां भोगोऽभिमतिरुच्यते । तदभावान्नाभिमानी भगवान्पुरुषोत्तम' इति च । अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मा जीवोऽपि न किमुत जडं न भवतीति । शरीरोत्पत्तिलक्षणमप्यादिमत्त्वं परस्य नास्तीति विशेषः । जीवस्य हि तदस्तीति । सत्वादिगुणसम्बन्धश्च । सर्वं करोति परमात्मा तथापि न लिप्यते । वादिप्रसिद्धत्वादेवेष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठमित्यादिवन्निषेधः । 'कुर्वाणोऽपि यतः सर्वं पुण्यपापैर्न लिप्यते । जन्ममृत्यादिरहितः सत्वादिगुणवर्जितः । विष्णुस्तद्विपरीतस्तु जीवोऽतस्तौ पृथक्सदे'ति च ॥ ३२ ॥ 'स एष नेति नेती' त्यादि च । जीवानामचेतनप्रकृतेर्मोक्षं भूतप्रकृतिमोक्षं ॥ ३५ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥　॥　॥　॥　॥

हरिः ॐ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्पष्टीकरणपूर्वकं त्रैगुण्यं विविच्य दर्शयति । 'योनिर्भार्या तथा स्थानं योनिः कारणमेव चे'ति शब्दनिर्णये । अत्र योनिर्भार्या । 'तस्मिन् गर्भं दधाम्यहमि'ति वाक्यशेषात् ॥ ३ ॥ एतेभ्यः सत्वादिगुणेभ्योऽन्यं कर्तारमीशं यदा पश्यति तदैवायं ना पुरुषः । अन्यथा पशुसमः । न केवलमन्यत्वेन पश्यन्ना । तं कर्तारं विष्णुं किं तु गुणेभ्य उत्तमत्वेन च । कथं स एव ना ? यस्मान्मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥ 'महालक्ष्मीरिति परा भार्या नारायणस्य या । प्रकृतिर्नाम सा ज्ञेया प्रकर्षेण करोति यत् । तस्यास्तु त्रीणि रूपाणि सत्वं नाम रजस्तमः । सृष्टिकाले विभज्यन्ते सत्वं श्रीः सद्गुणप्रभा । रजो रञ्जनकर्तृत्वाद्भूः सा सृष्टिकरी

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

यतः । यदावेशादियं पृथ्वी भूमिरित्येव कथ्यते । जीवानां ग्लपना-दुर्गा तम इत्येव कीर्तिता । एताभिस्तिसृभिर्जीवाः सर्वे बद्धा अमुक्तिगाः ॥५॥ सर्वान्बध्नन्ति सर्वाश्च तथापि तु विशेषतः । श्रीर्देवबन्धिका नृणां भूर्दैत्यानां तथाऽपरा । एताभ्योऽन्यं परं चैव विष्णुं ज्ञात्वा विमुच्यते । सामर्थ्यातिशयादासां नैताभ्यो विद्यते परः । इति यावद्विजानाति तावत्तं नृपशुं विदुः । तस्मादाभ्योऽधिकगुणो विष्णु-र्ज्ञेयः सदैव चे'ति महाविष्णुपुराणे ॥६-१८॥ रजसस्तु फलं दुःखमित्यत्र दुःखमिति दुःखमिश्रं सुखं । 'दुःखं दुरिति संप्रोक्तं खं नाम सुखमुच्यत' इति शब्दनिर्णये । 'कर्मणो राजसस्योक्तं दुःख-मिश्रं सुखं फलं । अज्ञानजं तामसस्य नित्यदुःखं फलं विदुरि'ति स्कान्दे ॥१६॥ 'लोकस्थितान्प्रकाशादीन्प्रायो न द्वेष्टि नेच्छति । स्वयं प्रकाशी मोहोज्झस्तथापि पुनरिच्छति । विष्णोः प्रकाशं तं चापि नित्यभक्त्याभिसेवते । सुखदुःखादिभावेऽपि विष्णुभक्तौ समः सदा । अर्थार्थं वा प्रियार्थं वा निन्दादीनां भयादपि । न विष्णुभक्तिह्रासोऽस्य किंतु साम्यमथोन्नतिः । अवैष्णवारम्भवर्जी विष्णुं याति न संशय'इति च । उदासीनवदित्युक्तेश्च न केवलोदासीनत्वं । नेङ्गत इत्युदासीन-वृत्तिनिषेधः । सर्वारम्भपरित्यागीति विशेषप्रयोजनापेक्षयाऽपि ना-वैष्णवारम्भ इति । 'इङ्गनं क्षणिकं कर्म दीर्घमारम्भ उच्यत' इति शब्दनिर्णये । 'लक्ष्म्यादिभिः कृतो बन्धो योऽनादिः पुरुषस्य तु । तमत्येतीह यो विद्वान्स विज्ञेयो गुणात्ययी'ति च प्रवृत्ते । तत्कृत-बन्धात्ययात्तदधिकविष्णुप्राप्तेश्च तदत्ययीत्युच्यते । यथा द्वारपाल-मतीत्य राजानं गच्छतीति । ब्रह्मणि भूयं ब्रह्मभूयं । ब्रह्मेति प्रकृता महालक्ष्मीः । 'अतीत्य त्रीणि रूपाणि महालक्ष्मीं प्रपद्यते । तया त्वनुगृहीतोऽसौ वैष्णवो विष्णुगो भवेदि'ति च ॥२२-२६॥ ब्रह्मप्राप्तो मत्प्राप्त एव भवतीत्याह । ब्रह्मणो हीति । मदवियोगात्तस्या

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

अपि मत्स्थ एव भवतीत्यर्थः। तथापि मत्प्राप्तिक्रमविवक्षया तदुक्तिः। एकांतिकस्य सुखस्य मोक्षस्य ॥२७॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

हरिः ॐ॥ त्रयोदशोक्तं विविच्य दर्शयति। 'पृथङ्मूलं हरिस्तस्य जगद्वृक्षस्य भूमिवत्। सत्वादियुक्ते चिदचित्प्रकृती मूलभागवत्। अत्रापि चिदचिद्योगो वृक्षवत्सम्प्रकीर्तितः। पृथिवीदेवतावत्तद्धरिर्मृद्वदचेतना। उत्तमत्वात्तु मूलानामूर्ध्वमूलस्त्वयं स्मृतः। नीचास्ततो महदहंबुद्ध्यो भूतसंयुताः। शाखाश्छन्दांसि पर्णानि काममोक्षफले ह्यतः। कारणेषु स्थितं कार्यं व्याप्तं कार्येषु कारणं। अन्योन्यसंयुताः शाखा मूलानि तु सदैव तु। विषयादर्शनीयत्वात्प्रवालसदृशा मताः। जगद्वृक्षोऽयमश्वत्थो ह्यश्ववच्चश्चलात्मकः। अव्ययोऽयं प्रवाहेण ॥१-२॥ स्वसक्तज्ञानहेतिना। विष्णोः सम्यक्पृथग्दृष्टिनामच्छेदनभाक्सदा। अव्यक्तादिसमस्तं तु नेति नेत्यादिवाक्यतः। बोधेनैव पृथग्विष्णोः कृत्वा मृग्यः स केशवः ॥३॥ तमेवाद्यं प्रपद्येत यदंशाभासको ह्ययं। जीवराशिः समस्तोऽपि ब्रह्मरुद्रेन्द्रपूर्वकः ॥४॥ किञ्चित्सादृश्यमात्रेण भिन्नोऽप्यंश इवोच्यते। ईश्वरस्तु यदा त्वस्य शरीरं विशति प्रभुः। मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति। शब्दादीन्प्रत्यथ यदा जीवमादाय यात्यतः। गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥७-८॥ भुङ्क्ते हरिः शुभान् भोगानिन्द्रियेषु व्यवस्थितः। पूर्णानन्दोऽपि भगवान्क्रीडया भुङ्क्त एव तु ॥९-१०॥ सौम्यत्वात्सोमनामासौ सोममण्डलगः सदा। स एवाग्निस्थितो विष्णुर्नाम्ना वैश्वानरः सदा। सर्वेषां स नराणां यदुपजीव्यः सदैव च। स एव व्यासरूपेण वेदान्तकृदुदाहृतः। ब्रह्मरुद्रादयः सर्वे शरीरक्षरणात्क्षराः। श्रीरक्षरात्मेत्युदिता नित्यचिद्देहका यतः। चेतनाचेतनस्यास्य राशेः संस्थापकत्वतः। कूटस्थ

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

आत्मा सा ज्ञेया परमात्मा हरिः स्वयं । क्षराक्षरात्मनोर्यस्मादुत्तमः स सदाऽनयोः । पुरुषोत्तमनाम्नाऽतः प्रसिद्धो लोकवेदयोरि'ति नारायणश्रुतिः ॥ १३-१८ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगव० गीतातात्पर्यनिर्णये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

हरिः ॐ ॥ देवासुरलक्षणं । 'येऽतिमानेन मन्यन्ते परमेशोऽहमित्यपि । मिथ्या जगदिदं सर्वं भ्रमजत्वान्न तिष्ठति । मिथ्यात्वान्नेश्वरोऽस्यास्ति परेभ्योऽपि न जायते । स्वस्मिन्नपि तथान्यस्मिन्नियन्ताऽन्य इतीरिते । प्रद्विषन्त्यसुरास्ते तु सर्वे यान्त्यधरं तमः । अयोग्येशत्वकामाच्च लोभाच्चात्मसमर्पणे । तत्ववेदिषु कोपाच्च तमस्तेषां न दुर्लभं । अक्षागमानुमानां च स्वोक्तेरपि विरोधिनः । यस्मात्ततोऽसुरा ज्ञेया एवमन्येऽपि तादृशाः ॥८-२१॥ ये तु विष्णुं परं ज्ञात्वा यजन्ते नान्यदेवताः । प्रत्यक्षाद्यविसंवादिज्ञानादेव विमुक्तिगा' इति ब्रह्मवैवर्ते ॥१॥ निबन्धाय नीचस्थानेऽन्धतमसि बन्धाय । 'सर्गाणां सुबहुत्वेपि शुभाशुभफलाधिकौ । देवासुराख्यौ द्वावेव गंधर्वाद्यास्तदन्तराः । मुक्तिगा एव विज्ञेया देवा एव विमुक्तिगा' इति च । विमोक्षायेत्यत्र वीत्युपसर्गादेव मोक्षनानात्वं ज्ञायते । 'देवासुरनरत्वाद्या जीवानां तु निसर्गतः । निसर्गो नान्यथा तेषां केनचित्क्वचिदेव वा । देवाः शापबलादेव प्रल्हादादित्वमागताः । अतः पुनश्च देवत्वं ते यांति निजमेव तु । हेतुतः सोऽन्यथाभावो रक्तता स्फटिके यथा । अतो नित्यश्च नाप्येष स्वभावविनिवर्तकः । किंत्वाक्रम्यैव तं तिष्ठेद्देवसर्गस्ततो हि सः । अशोच्य एव विज्ञेयो मोक्षयोग्यो हरेः प्रिय' इति च ॥५-६॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ॥

हरिः ॐ ॥ सदसत्कर्मविवेकः । सत्वानुरूपा जीवानुरूपा । अतो ये सात्विकश्रद्धास्ते सात्विका इति ज्ञेया अन्येऽन्य इति ।

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

श्रद्धामयः श्रद्धारूपः ॥ ३ ॥ ‘श्रद्धा स्वरूपं जीवस्य तस्माच्छ्रद्धा विभेदतः । उत्तमाधममध्यास्तु जीवा ज्ञेयाः पृथक्पृथक् । स्वरूपभूता श्रद्धैव तमोगानां विमोक्षिणाम् । शिष्यते संसृतिस्थानां श्रद्धारूपं मनोऽपरम् । तत्र स्वरूपश्रद्धैव व्यज्यते प्रायशः क्वचित् । सात्विकस्य तमोरूपा श्रद्धान्तःकरणात्मिका । सात्विकी तामसस्यापि भूयस्त्वात्तद्विविच्यते । श्रद्धेत्यास्तिक्यनिष्ठोक्ता सा येषां देवतोत्तमे । विष्णौ तद्भक्तबुद्ध्यैव रमाब्रह्मादिकेषु च । ते सात्विका इति ज्ञेयास्तैरिष्टं विष्णुरेव तु । श्रीश्च साध्यक्षविद्याख्या ब्रह्मेन्द्राद्याश्च देवताः । विबुधत्वात्तु मन्वाख्या भुञ्जते प्रीतिपूर्वकम् । व्यामिश्रयाजिनो ये तु विष्ण्वाधिक्ये ससंशयाः । स्वरूपमात्रे देवानां श्रद्धायुक्ताश्च सर्वदा । राजसास्ते तु विज्ञेयास्तैरिष्टं यक्षराक्षसाः । दीनत्वाद्देवनामानो ब्रह्मेन्द्रादिसनामकाः । गृह्णन्ति ये हरिं त्वन्यदेवादिसममेव तु । नीचं ब्रह्माद्यनन्यं वा मन्यन्ते नेति चाखिलं । तत्तच्छ्रद्धायुतास्ते तु तामसाः परिकीर्तिताः । भूतप्रेतास्तु तैरिष्टं शिवस्कन्दादिनामकाः । साक्षाच्छिवपरीवारा भुञ्जते ह्यतितामसाः । मोक्षः साङ्कल्पिकः स्वर्गो भूतादित्वं फलं क्रमात् । त्यक्त्वाऽपि शास्त्रविहितं मिथ्याज्ञानविवर्जिताः । भक्त्या विष्णुं यजन्ते ये निषिद्धाचरणोज्झिताः । तेऽपि यान्ति हरिं शास्त्रविधानस्थाः कुतः पुनः ॥ ४ ॥ अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः । दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः । अकृशानपि लक्ष्म्यादीन्देवान्विष्णुपरायणान् । विष्णुं च सर्वदेहस्थं कृशत्वेन विजानते । तेषामल्पगुणत्वेन कल्पनात्ते तमो ध्रुवं । यान्ति ज्ञेयाश्च ते दैत्याः पिशाचा वाथ राक्षसाः ॥ ५-६ ॥ अन्नैश्चैवाथ यज्ञाद्यैः प्रायो ज्ञेया इमे नराः । सात्विकाः सात्विकान्कुर्युर्यस्मादन्ये तथेतरान् ॥ ७--२२ ॥ ॐ तत्सदिति यद्विष्णोर्नामत्रयमुदाहृतम् । प्रसिद्धं वैदिकं तस्मात्कर्म तद्विषयं हि सत् । तत्राश्रद्धाकृतं तस्मादस-

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

दित्येव कीर्त्यते। विप्रा वेदाश्च यज्ञाश्च यस्मादोताः परस्परम्। विहिता विष्णुना तेन विष्णुरोमिति कीर्तितः। ओतमस्मिन्निदं सर्वमिति चोक्तः स ओमिति। तस्मादोमिति यज्ञादीन्प्रवर्तन्ते हि वैदिकाः। अनोंकृतं ह्यासुरं स्याद्यत्तस्मादोंकृतं त्वपि। ॐकारार्थं-हरेः सम्यगज्ञानादासुरं भवेत्। फलं त्वनभिसन्धाय तद्ब्रह्म स्यान्ममास्पदम्। इति यत्क्रियते कर्म तन्नामाऽतो जनार्दनः। अभिसन्धितं हि तत्प्रोक्तं ततं वा स्वगुणैः सदे'त्यादि च ॥२३--२८॥ 'मयं प्रधानमुद्दिष्टं स्वरूपं कार्यमेव चे'ति शब्दनिर्णये। शास्त्रविहित-मपि भगवच्छ्रद्धाविहीनमसदेवेति वक्ष्यति। अश्रद्धया हुतमिति। भगवच्छ्रद्धाविरहितत्वादेव चाशास्त्रविहितं भवति। 'विष्णुभक्ति-विधानार्थं सर्वं शास्त्रं प्रवर्तत' इति पैङ्गिश्रुतिः ॥३॥ स्थिराः स्थिरगुणा घृतादयः। कट्वादीनामप्यारोग्यरसाद्यर्थत्वेन सात्विकत्वमेव। रस्यादीनामपि राजसत्वमनारोग्यादिहेतुत्वे। 'दुःखशोकामयप्रदा' इत्युक्तेः। सत्वं साधुभावः। भवति हि सोऽपि शुच्यन्नात्। 'हृद्यं पश्चान्मनोहारि प्रियं तत्कालसौख्यदम्। सुखं तु दीर्घसुखदं रस्यमभ्याससौख्यदमि'ति शब्दनिर्णये ॥८॥ रूक्षं नीरसं तीक्ष्णं सर्षपादि ॥९॥ 'यामान्तरितपाकं तु यातयाममितीर्यते। क्वचिच्च गतसारं स्यान्नियम्यं यातमस्य यदि'ति च। पूर्वं स्वादु पश्चादन्यथा-जातं गतरसम्। 'शुद्धभागवतानां तु स्वभावापेक्षयैव तु। स्वादुत्वादि विजानीयात्पदार्थानां न चान्यथे'ति सूदशास्त्रे ॥१०॥ 'यागात्तु राजसात्स्वर्गः साङ्कल्पिक उदाहृतः। लोकः स दीनदेवानां सनाम्नां वासवादिभिः। विष्णावश्रद्धयाऽयोग्यकामाच्चैषां पुनर्भवेत्। नरकं च विना यज्ञं राजसं नरलोकगाः। निषिद्धं कर्म कुर्युश्चेदीयुस्ते नरकं ध्रुवम्। कदाचित्सात्विकाः कुर्युः कर्म राजसतामसम्। अन्येऽन्यच्च तथाप्येषां स्थितिः स्वाभाविकी पुनः। स्वं स्वं कर्म तु सर्वेषां सदैव

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

स्यान्महत्फलम् । अन्यदल्पफलं चैव बाहुल्यं तेषु लक्षणमि'ति पाद्मे ॥ ॥४॥ मौनं मननम् ॥ १६ ॥ युक्तैर्भगवदर्पणादियुक्तैः । युक्तैरिति दानादिषु सर्वत्र समम् ॥ १७ ॥ सत्सम्बन्धित्वादेव कर्मादि सत् । ॐतत्सदितिनाम्नां विष्णौ प्रसिद्धत्वात् । 'स्रवत्यनोंकृतं ब्रह्म परस्ताच्च विशीर्यते' । 'अनोंकृतमासुरं कर्मे'ति श्रुतेरनोंकृतस्यासुरत्वप्रसिद्धेः । 'अनर्थज्ञोदितो मन्त्रो निरर्थस्त्राति मानतः । यन्मन्त्रस्तेन कथितो मन्त्रार्थो ज्ञेय एव तदि'ति पैङ्गिश्रुतेश्च । तदर्थत्वेन फलानभिसन्धिपूर्वककर्मण एव सात्विकत्वाच्च । तद्भक्त्या तत्स्मरणपूर्वकमेव कर्म सदन्यदसदेवेति भावः ॥ २३ ॥ राजसस्याप्यसदन्तर्भाव एव । विष्णुश्रद्धारहितत्वात् । 'सात्विकं मोक्षदं कर्म राजसं सृतिदुःखदम् । तामसं पातदं ज्ञेयं तत्कुर्यात्कर्म वैष्णवमि'त्याग्नेये ॥ २८ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हरिः ॐ ॥ सर्वाध्यायोक्तधर्मस्य समासतो निर्णयात्मकोऽनुक्तत्रैगुण्यवादी चायम् । मनीषिण इत्युक्तत्वात्तेऽप्यनिन्द्याः । अतस्त्याज्यं दोषवदित्यस्यार्थः 'सङ्गं त्यक्त्वा फलं चे'ति ॥ ३ ॥ द्रव्ययज्ञादीनां मध्ये स्वोचितो यज्ञो विद्यादानादिषु स्वोचितं दानं स्वोचितं तपश्च सर्वैर्वर्णाश्रमिभिरन्यैश्च कार्यमेवेत्यर्थः । विष्णुनाम स्वाध्यायोऽन्त्यानां सत्योपवासादि तपश्च ॥ ५ ॥ सङ्गफलत्यागमृते स्वरूपत्यागः कार्य इति मिथ्याज्ञानाख्यमोहात् । 'स्वयज्ञादीन्परित्यज्य निरयं यान्त्यसंशयमि'ति पाद्मे ॥ ७ ॥ मोहं विना दृष्टदुःखमित्येव । दुःखशब्देन केवलं मानसम् । कायक्लेशस्य पृथगुक्तेः । 'दुःखं तु मानसं ज्ञेयमायासो बाह्य उच्यते । विशेषस्य विवक्षायामन्यथा सर्वमेव त्वि'ति शब्दनिर्णये ॥ ८ ॥ 'न द्वेष्टयकुशलं कर्म केवलं दृष्टदुःखदम् । जन्मान्तरकृते पुण्ये न सज्जेत्सात्विकश्चले । यः सम्यक्त-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

त्वविद्विष्णोस्तदर्पणधियैव तु । फलेच्छावर्जितः ॥ १० ॥ तस्य कर्म बन्धाय नो भवेत् । बहुलं चेदल्पदोषं यावदेवापरोक्षदृगि'ति च । अन्येषामिष्टम् । अस्य तु त्यागित्वादेव नेष्टम् । 'ज्ञानादेर्मोक्ष-भोग्याच्च नान्यत्स्यात्कर्मणः फलम् । त्यागिनस्तत्वसंवेत्तुरन्येषां तद्दते फलमि'ति च । केवलकाम्यकर्मणां परापेक्षयाप्यकरणमित्येतावां-स्त्यागात्संन्यासस्य विशेष इत्यत्यागिनां प्रतियोगित्वेन न्यासिन उक्ताः । त्यागित्वं तेषामपि ह्यस्ति । 'परेच्छयापि ये काम्यं कर्म कुर्युर्न तु क्वचित् । न्यासिनो नाम तेऽन्येभ्यः फलत्यागिभ्य उत्तमा' इति च ॥ १२ ॥ 'कथितं परमं साङ्ख्यं कपिलाख्येन विष्णुना । सेश्वरं वैदिकं साक्षाज्ज्ञेयमन्यदवैदिकमि'ति च । अधिष्ठानं शरीरादि ॥ ॥ १३--१४ ॥ 'स्वातन्त्र्यमीश्वरे वेत्ति नैवात्मनि कदाचन । ईश्वराधीनमेवात्मन्स्वातन्त्र्यं तु जडान्प्रति । तारतम्येन लक्ष्म्यादे-र्जीवान्प्रति च सर्वशः । यस्तदर्थं समुत्पन्नो यथा रुद्रो यथा यमः । हत्वाऽपि स इमांल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते । अज्ञस्तदर्थं जातोऽपि-वध्यते दैत्यवद्ध्रुवम् । अपरोक्षदृङ्ङ जातो यस्तदर्थं मुक्तिगं सुखम् । ह्रसेत्तस्य परोक्षज्ञः किञ्चिद्दोषेण लिप्यत' इति च । अस्वातन्त्र्य-ज्ञानाद्धन्मीति भावोऽन्यस्य नास्तीति न हन्ति । अन्यस्य भावोऽस्तीति विशेषः । बुद्धिर्यस्य न लिप्यत इति । रागान्न हन्ति किन्तु धर्मबुद्ध्या । 'स्वातन्त्र्यं मन्यमानस्य रागाद्धर्मं च कुर्वतः । तन्निमित्तस्तु दोषः स्याद्गुणस्तु स्यात्स्वकर्मज' इति च । 'सम्प्रेरयतुरीशस्य कर्मस्वखिल-चेतना । ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपा प्रेरणा सा स एव यत् । स्वरूपेणैव नित्या सा विशेषात्मतया भवेत् । विशेषोऽपि स्वरूपेण नित्यश्च स्याद्विशेषतः । स्वनिर्वाहकता यस्मान्नानवस्था विशिष्टवत् । विशेष्यस्य विशिष्टस्याप्य-भेदेऽप्यविवादिनि । विशेषोऽस्त्येव नात्रास्ति ह्यनवस्था कदाचन । ज्ञातुरन्योऽहमिति तु कस्याप्यनुभवो न हि । अस्मि ज्ञातैवाहमिति

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

भेदस्तस्मात्तयोः कुतः। पश्यामीति विशेषोऽयमिदानीं मे समुत्थितः। इत्याद्यनुभवाद्भेदो न विशेष्यविशिष्टयोः। विशेषणं तु द्विविधं विशेषाख्यं तथेतरत्। विशेषमणयेद्येन प्रोक्तं तेन विशेषणम्। विशेषोऽपि-विशेषस्य स्वस्यैव गमको भवेदि'त्यादि तत्वविवेके॥ १७॥ सङ्ग्रहः पञ्चकारणानां सङ्क्षेपः। अधिष्ठानस्य करणेऽन्तर्भावात्। दैवशब्दोदितेश्वरस्यैव मुख्यकर्तृत्वात्स्वतन्त्रास्वतन्त्रकर्त्रोः कर्तृशब्देनैवोक्तेस्त्रैविध्यम्। कर्म चेष्टा॥१८॥ एवं गुणसङ्ख्याने परमसाङ्ख्यशास्त्रे॥१९॥ 'अस्तित्वाद्भूतनामभ्यः सर्वजीवेभ्य एव च। मुक्तेभ्योऽपिपृथक्त्वेन विष्णोः सर्वत्रगस्य च। ऐक्येन च स्वरूपाणां प्रादुर्भावादिकात्मनाम्। तारतम्येन जीवानां भेदेनैव परस्परम्। जडेभ्यश्चैव जीवानां जडानां च परस्परम्। तेभ्यो विष्णोश्च सम्यक्तल्लक्षणज्ञानपूर्वकम्। ज्ञानं सात्विकमुद्दिष्टं यत्साक्षान्मोक्षकारणम्॥ २० ॥ विष्णोरन्यस्य याथार्थ्यज्ञानं राजसमुच्यते। यदि विष्णुं न जानाति यदि वा मिश्रतत्त्ववित्॥ अन्यथाकरणीयत्वात्कार्याख्यं जीवमेव यः। अकार्यं ब्रह्म जानाति स एवाखिलमित्यपि। एकजीवपरिज्ञानात्कृत्स्नज्ञोऽस्मीति मन्यते। युक्तिविज्ञानराहित्यात्स्वपक्षस्याप्ययुक्ततः। अयुक्ततामेव गुणं मन्यते चाल्पदर्शनः। अतत्त्वार्थं जगद्ब्रूते तत्त्वार्थज्ञानवर्जनात्। स मुख्यतामसज्ञानीत्येकैकेनापि किं पुनः। सर्वैरेतैर्विशेषैश्च युक्तः पापतमाधिक' इति पाद्मे। पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानमित्यस्य व्याख्या नानाभावानित्यादि। सर्वगतमेकमीश्वरं न जानातीत्येतावतैव राजसत्वम्। एकस्य कृत्स्नवज्ज्ञानमेव तामसम्। मुक्तत्वादिरूपेणान्यथाकरणीयत्वात्पराधीनत्वेनाल्पस्य जीवस्य स्वातन्त्र्यादिगुणपूर्णत्वात्कृत्स्नेन ब्रह्मणैक्यज्ञानं च महातामसम्। किं पुनस्तावन्मात्रं सर्वमिति ज्ञानम्। किं पुनस्तत्राप्येकजीवादन्यत्किमपि नास्तीत्यहैतुकं ज्ञानं सर्वमपि तामसम्। किमु तदेवोक्तलक्षणम्। अतत्त्वार्थवत्सदसद्वैलक्षण्याद्यन्यथार्थकल्पना-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

युक्तमेव तामसम् । किमु तदेवोक्तविशेषणैर्युक्तम् । प्रायोऽल्पज्ञानमपि तामसम् । अज्ञानबहुलत्वात्किमु तदेवोक्तमिथ्याज्ञानबहुलमित्यपुनरुक्तिः । एकस्मिन्सर्वज्ञानं कार्ये जीवे पूर्णं ब्रह्मेति सक्तं ज्ञानं निर्युक्तिकं च । अतत्त्वार्थकल्पनायुक्तं अल्पज्ञानं च पृथक्पृथक्तामसानीति वा । मायावादे त्वेतानि समस्तानि । अन्यत्रापि त्वहैतुकत्वादिकं विरुद्धवादेषु समं सर्वेषु ॥२१-२२॥ 'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसे'त्युक्तत्वात् 'ये मे मतं' 'ये त्वेतदि'ति च तस्य मोक्षसाधनस्याकरणे प्रत्यवायस्य चोक्तेर्भगवदर्पितत्वेन सर्वकर्मकरणं तस्य विष्णोः सर्वपरमत्वज्ञानं च नियतमेवेति ज्ञायते । अध्यात्मचेतसेत्युक्तत्वात्तत्स्वरूपयाथार्थ्यज्ञानादि । 'ये तु सर्वाणि कर्माणी'त्येतस्मिंच्छ्लोकेऽध्यात्मचेतस्त्वस्य मत्पराः अनन्येनैव योगेन ध्यायन्त इति व्याख्यातत्वात् । एवं सर्वमपि भगवद्भक्तियुक्तमेव सात्विकम् ॥ २३ ॥ सर्वस्य भगवदधीनत्वज्ञानादेवानहंवादी ॥ २६ ॥ 'भगवद्भक्तिसामर्थ्यात्प्रकृष्टो न कृतो हि यः । स प्राकृतो दीर्घसूत्री कुर्यां पश्चादिति स्मरन्नि'ति शब्दतत्त्वे । प्राप्तकालस्य कर्मणो दीर्घकालेनैव कृतिं सूचयन्दीर्घसूत्रीत्यर्थः । 'अलसो दीर्घसूत्री च सत्वयुक्तामसो मतः । अयुक्तो राजसः स्तब्धः प्राकृतो नैकृतिकः शठः । एकैकेनैव दोषेण प्रोक्तस्तामसतामसः । दुर्नरत्वं च तिर्यक्त्वं तमश्चैतत्फलं क्रमादि'ति च ॥ २८ ॥ 'किञ्चिद्यथावद्धर्मादीनयथावच्च पश्यति । यया बुद्ध्या राजसी सा मिथ्यादृक्त्वेव तामसी'ति च । 'वैष्णवो भक्तियोगो यस्तद्युक्ता सात्विकी धृतिरि'ति च । विहितविषयैवेत्यव्यभिचारिणी । स्वप्नं भयमित्यादि सर्वनिषिद्धोपलक्षणं । 'तत्तत्सात्विकमेव स्याद्यद्वृद्धाः प्रचक्षते । निन्दन्ति तामसं तत्तद्राजसं तदुपेक्षितमि'ति भागवते । 'महात्मानस्तु मां पार्थ' । 'अभयं सत्वसंशुद्धिरि'त्यादिना वृद्धाश्चोक्ताः ॥ ३०-३५ ॥ 'विष्णोः प्रसादात्स्वमनःप्रसादात्सात्विकं सुखमि'ति

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

पाद्मे ॥ ३७ ॥ सत्वं जीवजातम् । मुक्तानां गुणातीतत्वात्पृथिव्यां दिवि देवेषु चेति शेषः । 'यथेष्टं सञ्चरन्तोऽपि मुक्ता भूम्यादिगा न तु । ग्रामस्था अपि न ग्राम्या वैलक्षण्याद्धि सज्जनाः । नराधमास्तामसेषु सात्विकास्तत्र राजसाः । दैत्यभृत्या महादैत्या मुख्यतामसतामसाः । राजसास्तु नरास्तत्र विप्रा राजससात्विकाः । तत्रस्थ शुद्धसत्वास्तु परहंसाः प्रकीर्तिताः । हंसो बहूदः कुटिजो वनस्थो नैष्ठिको गृही । क्रमाद्रजोऽधिका बाह्यं कर्मैषामधिकं यतः । धर्माः परमहंसानां ब्राह्मा एव शमादिकाः । देवादेः कर्मबाहुल्यं न लिङ्गं रजसः क्वचित् । नहि विष्णोश्चलेत्तेषां मनः कर्मकृतामपि । अन्येषां चलचित्तत्वात्प्रायः स्यात्कर्म राजसम् । यदि तत्स्मारकं विष्णोर्विद्यात्सात्विकमेव तु । धर्मार्थहिंसनाग्निश्च विशेषो ब्रह्मचारिणः । पैतृकं चापि यतितो दारास्तु गृहिणस्ततः । असङ्गो ग्राम्यसंत्यागः पशुहिंसा गृहस्थतः । वनस्थस्य विशेषोऽयं सर्वेषामितरत्सम-मि'ति च । सात्विकाः स्वल्परजसः क्षत्रियाः सत्वराजसाः । वैश्याः शूद्रा अतिस्वल्पसत्वाधिक्येन तामसाः । ये तु भागवता वर्णास्तेषां भेदोऽयमीरितः । सत्वाधिकः पुल्कसोऽपि यस्तु भागवतः सदा । त्रैविद्यमात्रा विष्णोर्ये सर्वाधिक्ये ससंशयाः । अन्याधिक्यं न मन्यन्ते श्रीशाद्राजसतामसाः । अज्ञा विष्णौ द्वेषहीनाः सर्वे राजसतामसाः । पितृगन्धर्वपूर्वाश्च मुनयो देवता इति । सात्विकास्त्रिविधास्तत्र श्रेष्ठा एवोत्तरोत्तराः। देवा इन्द्रो विरिञ्चाद्या इति त्रेधैव देवताः। क्रमोत्तराः शिवो वाणी ब्रह्मा चैवोत्तरोत्तराः । सत्वसत्वमहासत्वसूक्ष्मसत्वश्चतुर्मुखः । यस्माद्यावद्विमुक्तिः स्यान्मुक्तावेवं सुखक्रम' इति च । विष्णौ किञ्चित्प्रीतियुक्तास्तामसमध्ये सात्विका नराधमा इत्यर्थः । राजसानां मध्ये सात्विका एव भागवता विप्रादयः । राजसस्थ सात्विकेष्वेव शुद्धसात्विकाः किञ्चिद्रजोयुक्तसात्विकाः समरजोयुक्तसात्विकाः सत्वात्किञ्चिदूनतमोयुक्तसात्विका

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

इति वर्णभेदः। सत्वप्रधानत्वादेतानारभ्योत्तरोत्तरं सर्वेऽपि मोक्षयोग्याः। सत्वात्सञ्जायते ज्ञानमित्यादेः। 'सत्वाधिको मोक्षयोग्यो योग्योऽन्धतमसस्तथा। तम उत्तरो रजोभूयान्त्समो वा सृतिपात्रक' इति ॥४०॥ 'शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च। ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं विप्रकर्म स्वभावजम्। एते गुणाः किञ्चिदूना विप्रात्क्षत्रिय एव च। अधिका वा ब्राह्मणेभ्यः केषुचिच्चक्रवर्तिषु। ऋषयस्त्वेव विज्ञेयाः कार्तवीर्यादयो नृपाः। शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्। दानमीश्वरभावश्च क्षत्रियेऽन्ये गुणा अपि। क्षत्रियोनब्रह्मगुणो वैश्यः कृष्यादिजीवनः। तत ऊनः शमाद्यैर्यः शुश्रूषुः शूद्र उच्यते। अधिकाश्चेद्गुणाः शूद्रे ब्राह्मणादिः स उच्यते। ब्राह्मणोऽप्यल्पगुणकः शूद्र एवेति कीर्तितः। नरोऽपि यो देवगुणो देवो ज्ञेयो नृतां गत' इति च। 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्ये'ति वचनात्क्षत्रियादिष्वपि शमाद्यनुवृत्तिर्ज्ञायते। न हि शमादिकं विना तस्याभितोऽर्चनं भवति। सम्यक्शमादिभिरर्चनं ह्यभ्यर्चनम्। न च शमादीन्विना सिद्धिं विन्दति। 'यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमि'त्युक्तत्वाच्च। 'शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियनिग्रह' इति भागवते। न क्षत्रियादिभिरपि शौचतपःशमादिभिर्हीनैर्भवितव्यमिति तत्तद्धर्मेष्वप्युच्यते। युक्ता ह्येतैः सर्वगुणैर्जनकतुलाधारादयः। अतो युद्धेऽपलायनमैश्वर्यं च क्षत्रियस्य विशेषगुणौ। तौ च कृष्यादयो जीवनार्थं शुश्रूषा याजनं जीवनार्थं प्रतिग्रहश्चेत्येत एवान्येषां परधर्माः। 'शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं दानं च क्षत्रियेऽधिकाः। तद्धीना ब्राह्मणे तस्माद्वैश्ये शूद्रे ततोऽल्पकाः। अध्यापनं च शुश्रूषा जीवनार्थमृते सताम्। विप्रादिषु क्रमाज्ज्ञेयाः शूद्रस्याध्यापनं विना। तस्माच्छूद्रोऽल्पशुश्रूषुः स्वभावाज्जीवनं विना। एते नैसर्गिका भावाः स्याद्भावोऽन्योऽपि क्वचित्। बलाद्विरुद्धभावस्तु हेयः स्वाभाविकोऽपि यः। अनिसर्गोऽपि हि शुभो

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

वर्धनीयः प्रयत्नतः । याजनैश्वर्यपूर्वास्तु नान्यैः कार्याः शुभा अपि । अपलायनं च शूद्राणां ब्रह्मक्षत्रार्थमिष्यत इति' च। 'प्रसह्य वित्ताहरणं शारीरो दण्ड एव च। अशिष्याणां शासनं च तथैवार्थविनाशनम् । एष ईश्वरभावः स्यान्न कार्यः क्षत्रियेतरैः। सर्वे विधर्मिणः शास्याः क्षत्रियैर्यत्नतः सदा। अङ्गाद्यहानिकृद्दण्डः शिष्येषु ब्राह्मणादिभिः। कार्यो देहेऽपि शिष्यश्च स्वामिना स्वेन वार्पितः। पुत्रानुजादयः सर्वे शिष्या एव निसर्गतः। गुरवश्चैव मित्राणि सखिसब्रह्मचारिणः। सम्बन्धिनश्च सर्वेऽपि तत्तद्योग्यतयाऽखिलैः। शिक्षणीयेषु भावेषु शिक्षणीयाः प्रयत्नतः । उन्मादे बन्धनाद्यैर्वा ताडनं न गुरोः क्वचित् । पापं चरन्तस्त्वन्येऽपि सर्वे दृष्टिपथं गताः। शक्तितो वारणीयाः स्युर्देशकालानुसारतः। तदुत्तमविरोद्धारः संत्याज्या गुरवोऽपि तु। यथाशक्त्यनुशास्यैव कालतोऽपि न चेच्छुभाः। विष्णौ परमभक्तस्तु न त्याज्यः शास्य एव च। शिक्षयंश्च गुरूञ्छिष्यो गुरुवन्नैव शिक्षयेत् । महान्तो नानुशास्याश्च विरुद्धाचरिता अपि। यदि च स्वाधिकानां ते विरोधं नैव कुर्वत' इत्यादि च। 'आपत्सु विप्रः क्षात्रं तु विशां वा धर्ममाचरेत्। क्षात्रासिद्धौ न शूद्रस्तु विप्रक्षत्रिययोः क्वचित्। क्षत्रियो ब्राह्ममापत्सु तदापत्सु विशामपि। क्षत्रियो विप्रधर्मोऽपि नैव भैक्ष्यप्रतिग्रही। वैश्य आपत्सु शौद्रं तु धर्ममेकं न चापरम् । शूद्र आपत्सु विड्धर्मा तदापत्सु च कारुकः। शूद्रस्तु वैश्यधर्माऽपि नैव वेदाक्षरो भवेत्। अत्यापदि क्षत्रियोऽपि पादशुश्रूषणं विना। शौद्र-धर्मं चरन्विप्रक्षत्रियेषु न दुष्यति। येषु कर्मसु याच्यः स्यात्स्वामि-नापि न याचिता। शौद्राण्यपि स्वधर्मत्वे क्षत्रियस्यापदो यदि। आत्मनश्चेद्बलाधिक्यं सानुबन्धादपि प्रभोः। धर्मार्थं सेवतोऽर्थार्थं विप्र-धर्मादिकाद्वरः। प्रभुणा याच्यवृत्तिस्तु विशेषेणापि धर्मभाक्। बाहो-र्बलाधिको यः स्यात्क्षत्रियो विद्ययाऽधिकः। विप्रो भागवतौ चैतौ

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

सेशा लोकास्तयोरिम' इत्यादि व्यासस्मृतौ ॥ ४२-४८ ॥ नैष्कर्म्य-
सिद्धिं अनिष्टसर्वकर्मनाशाख्यसिद्धिम् ॥ ४९ ॥ वक्ष्यमाणप्रकारेण
वर्तमानस्तदनन्तरं नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तो भूत्वा ब्रह्माख्याया महालक्ष्म्याः
सकाशं यथाऽऽप्नोति तथा निबोध । 'मम योनिर्महद्ब्रह्म ।' 'ब्रह्मणो
हि प्रतिष्ठाऽहमि'त्युक्तत्वात् । 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मे'त्युक्त्वा'मद्भक्तिं
लभते परामि'ति वक्ष्यमाणत्वाच्च । 'सर्वपापक्षयाद्देहं त्यक्त्वा देवान्
क्रमाद्व्रजन् । प्राप्य लक्ष्मीं तत्प्रसादात्पुनः स्वृद्धा हरौ यदा । भक्ति-
स्तया पुनर्ज्ञाने स्वृद्धे विष्णुं प्रपद्यते । अपरोक्षदृशो विष्णोः शरीरेऽपि
सतः पुरा । त्यक्तदेहादिकस्यापि यावद्विष्णुं प्रपद्यते । तावद्गुणा
विवर्धन्ते स्थिताः स्युः प्राप्य केशवमि'ति महावाराहे ॥५०॥ विमुच्य
निर्ममः शान्तो नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तो भूत्वा ब्रह्मणि भूयाय भवतीत्यर्थः
॥ ५३ ॥ विहितानि सर्वकर्माण्यपि मद्यपाश्रयो भूत्वा सदा कुर्वाणः ।
न हि यथेष्टचरणे तात्पर्यमत्र । तथासति विहितकरणेऽपि समत्वात्
'मामनुस्मर युध्य च । ततः स्वधर्मं कीर्तिं चे'त्यादिप्रस्तुतविरोधः ।
अपिशब्दस्त्वेकमपि कर्मातदाश्रयेण न कार्यमित्यर्थे ॥ ५६ ॥ भगव-
त्संश्रितस्य त्रैविद्यस्य च मनसैव विशेष इत्याह । चेतसा सर्वकर्माणीति ।
स एव सर्वस्मात्परम इति भावोऽस्येति मत्परः । तत्र चित्तवृत्तिनिरो-
धोऽपि । बुद्धियोगः प्रत्याहारादिः ॥ ५७ ॥ प्रकृतिरीश्वरेच्छा ।
'प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छाऽनन्त कथ्यत' इति वचनात् । एषा तु
प्रकृत्यैव च कर्माणीत्यादिष्वपि युज्यते । तस्या एव हि मुख्यतो
नियोक्तृत्वम् । स्वभावकर्मादिभिर्बद्धा । तदेवाह । ईश्वरः सर्वभूताना-
मिति ॥५९॥ 'निश्चितार्थः स तु ज्ञेयो यत्रात्मैव परोक्षतः । उच्यते
विष्णुना यद्वत्तद्ब्रह्मेत्यादि कथ्यत' इति शब्दनिर्णये । मन्मना इत्युप-
संहाराच्च ॥ ६१ ॥ शाश्वतं स्थानं वैकुण्ठादि । 'श्रीरेव लोकरूपेण
विष्णोस्तिष्ठति सर्वदा । अतो हि वैष्णवा लोका नित्यास्ते चेतना

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation

अपी'त्याग्नेये। 'न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्वं चे'त्याद्युक्तम् ॥६२॥ तत्वसारकथनं द्वाविमौ पुरुषावित्यत्रैवोपसंहृतम् । तत्त्वप्रशंसार्थमेव तद्बुद्धिप्रशंसा कृता। अत्र तु साधनसारोपसंहारः सर्वगुह्यतममिति। मन्मना इत्यादेः पूर्वमेवोक्तत्वाद्भूय इति । अर्थतस्त्वत्रापि विष्णवाधिक्यमेवोक्तं भवति ॥ ६४ ॥ अन्यसर्वधर्मान्परित्यज्येत्युक्तशेषत्वेन सर्वधर्मानितिवचनम् । मामेकं शरणं व्रजेत्यपि । मन्मना इत्याद्युक्तनिगमनात्मना तद्व्याख्यानम् । 'सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वं तत्र मनः सदा। सर्वाधिकप्रेमयुक्तं सर्वस्यात्र समर्पणम् । अखण्डा त्रिविधा पूजा तद्भृत्यैव स्वभावतः । रक्षतीत्येव विश्वासस्तदीयोऽहमिति स्मृतिः । शरणागतिरेषा स्याद्विष्णौ मोक्षफलप्रदे'ति महाविष्णुपुराणे । अनादिजन्मकृतसर्वपापेभ्यः । अत्र प्राप्त्यभावात् । धर्मपरित्यागे पापपरित्यागस्य कैमुत्येनैव सिद्धत्वात् ॥ ६६ ॥ अतपस्कायैव न वाच्यम् । अशुश्रूषवे पुनश्चेति दोषाधिक्यमशुश्रूषोर्दर्शयितुं चशब्दः। एवमभक्ताय कदापि न वाच्यम्। कदाचिदल्पतपसोऽल्पशुश्रूषोरपि भक्त्याधिक्ये वाच्यं भवतीति कदाचनेतिशेषः। अभक्ताच्च न वाच्यमसूयोरिति तत्रापि चशब्दः 'समुच्चये तथाधिक्ये न्यूनत्वे चः प्रयुज्यत' इति शब्दनिर्णये। 'अभक्तादपि पापः स्यादसूयुर्दोषदृग्यत' इति च पाद्मे ॥ ६७ ॥ सोऽपि मुक्तः। न च तस्मान्मनुष्येष्वित्युक्तेश्च मुक्तानां महत्तारतम्यं ज्ञायते । मनुष्येष्विति विशेषणात्तत्रापि देवानामाधिक्यं च । 'मुक्तिर्ज्ञात्वाऽपि विष्णुं स्याच्छास्त्रं श्रुत्वा ततोऽधिकम् । मुक्तौ सुखं तत्पठतस्ततोऽप्यधिकमिष्यते । व्याख्यातुस्तु समं मुक्तौ सुखं नान्यस्य कस्यचित्। ततोऽधिकं तु देवानां मुख्यव्याख्याकृतो यत' इति च ॥ ॥ ६७-७१ ॥ यथेच्छसि तथा कुर्वित्याक्षेपपरिहाराय करिष्ये वचनं तवेत्यनुसरति भगवन्तम् ॥ ७३ ॥ ६ ॥ नमस्ते वासुदेवाय प्रेयसां मे प्रियोत्तम । समस्तगुणसम्पूर्ण निर्दोषानन्ददायिने ॥ यस्य त्रीण्यु-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

दितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं बद्धतद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् । वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥ निःशेषदोषरहित कल्याणाशेषसद्गुण । भूतिस्वयम्भुशर्वादिवन्द्यं त्वां नौमि मे प्रियम्॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयः समाप्तः ॥

SGDF
Sri Gangeshwari Digital Foundation